УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ II.

ІЮНЬ

1907.

У КИЇВІ.
1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

Зміст другого тома.

АПРІЛЬ, МАЙ, ІЮНЬ 1907 Р.

Перша книжка—апріль.

ЧАСТИНА І.

I. **М. Кр—ський.** «Марія» Т. Шевченка. (Аналітична проба). . . . . 1—13

II. **І. Стешенко.** Історія української драми. Розділ Ш. (Далі) . . . . . 14—40

Ш. **Г. Бараць.** О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи. (Далі). . . . . 41—60

IV. Д-р **М. Пачовський.** Літературна мова на Україні . 61—73

V. **Д. Д.** Проф. П. Голубовський. (Посмертна згадка). . 74—80

VI. **О. Л.** Де-що про українську прокламацію 1847 року. 81—85

VII. **Бібліографія:** а) Архивъ юго-западной Россіи. Часть VII, томъ Ш. Акты о заселеніи южной Россіи XVI—XVШ вв. Кіевъ 1905 г. *І. Ч.;* Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. *В. Д-ий.* А. Е. Крымскій. Древне-кіевскій говоръ. *В. Д.* 86—105

VIII. **Д. Д—ко.** Огляд журналів. . . . . 106—126

IX. **Нові книжки.** . . . . . 127—133

ЧАСТИНА II.

I. **С. Петлюра.** Політичні українські партії в Галичині. (Партія українських соціал-демократів) . . . 1—19
II. **С. Петлюра.** З українського життя. . . . . 20—36
Оповістки.

Друга книжка — май.

ЧАСТИНА I.

I. До історії указа 1876 року про заборону українського письменства . . . . . 135—151
II. **І. Стешенко.** Історія української драми. Розділ IV. (далі) 152—171
III. **В. Д.** Науковий аналіз проф. Т. Флоринського . . . 172—179
IV. **Владиміръ Даниловъ.** „Лілея“ Шевченка и „Lilie“ Эрбена . . . . . 180—189
V. **С. Петлюра.** „Ucraïniса“ в журналі „Былое“ за минулий (1906) рік . . . . . 189—213
VI. **Д. Дорошенко.** В. Горленко. († 13 апріля 1907 р.). 214—217
VII. **И. Фр. Павловскій.** Декабристъ Я. А. Драгомановъ. . 218—220
VIII. **И. Фр. Павловскій.** Стихотворецъ-попрошайка Арапосъ. 221—223
IX. **Бібліографія:** а) М. Павлик. Михайло Драгоманов, „високий рівень“ українства та „нова ера“; б) М. Павлик. Михайло Драгоманів і его роля в розвою України. *М. Ж.*; в) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і инших. 1881—1886. *Д. Дорошенко*; г) А. С. Суворинъ. Хохлы и хохлушки. *С. Петлюра*; д) М. Веберъ. Историческій очеркъ освободительнаго движенія въ Россіи и положеніе буржуазной демократіи. *М. Порш* . . . 224—240
X. По журналах . . . . . 241—244
XI. Нові книжки . . . . . 245—246

ЧАСТИНА II.

I. **С. Петлюра.** Політичні українські партії в Галичині. (Партія українських соціал-демократів) Кінець. 37—48

II. **С. Петлюра.** З українського життя. (Зьїзд української демократично-радикальної партії. Зьїзд У. Н. П. Шовінізм резолюцій зьїзду цієї партії) . . . . 49—64
III. **Д. Дорошенко.** До 25-літнього ювилею артистичної діяльности Миколи Садовського . . . . . 65—76

Третья книжка—іюнь.

ЧАСТИНА I.

I. Найближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства. . . . . 249—268
II. **І. Стешенко.** Історія української драми. Розділ IV (далі). 269—285
III. Сповідь віроучителя сектанта («Історія моеї жизні»). З передмовою **Г. Вашкевича.** . . . . . 286—313
IV. **Г. Бараць.** О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи. (Окончаніе). . . . . 314—346
V. **С. Петлюра.** Секретні циркуляри правительства на Кубані . . . . . 347—350
VI. **Владимір Данилів.** Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях. . . . . 351—355
VII. **Бібліографія:** а) А. С. Пругавинъ. Монастырскія тюрьмы въ борьбѣ съ сектанствомъ. *С. П—ра*; б) В. Чернышевъ. Законы и правила русскаго произношенія. *М. Кр—ський* . . . . . 356—360
VIII. **По журналах Д. Д—ко** . . . . . 361—369
IX. **Нові книжки.** . . . . . 370—372

ЧАСТИНА II.

I. З українського життя. З діяльности Української Трудової Громади. Заснування „Українського Наукового Товариства у Київі. Урядові репресії над українською пресою. **С. Петлюра.** . . . . 77—94

Найближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства.

В № 5 нашого журнала ми познайомили читачів з історією указа 1876 року про заборону українського письменства, надрюкувавши текст постанови спеціального совіта, що був призначений для розгляду цієї справи. Тепер ми хочемо подати відомості про те, які виявилися незабаром відгуки цього указа.

Нема чого й казати, що указ 1876 р., на якому стояла резолюція: «къ исполненію и наблюденію», породив багато непорозумінь як в цензурних комітетах, так і у адміністрації, бо зразу ж стало видко, що він виявився при ненормальному становищі законодатної діяльності. Щоб пояснити, які курйози мусили виникати з цієї ненормальності закона, ми, минаючи багато других фактів, занотуємо тільки один.—Як сказано в указі, треба пропускати тільки ті книжки, які надрюковані «общепринятымъ русскимъ правописаніемъ». Між тим зараз же після указу подана була в «комитетъ цензури иностранной» книжка галицького видання «Оповѣданє про житє св. мученикôвъ Бориса и Глѣба», надрюкована *кириллицею*. Комитет «цензуры иностранной» переслав цю книжку в «комитетъ для цензированія духовныхъ книгъ», а цей комитет дав таку відозву: «хотя по содержанію своему означенная брошюра безукоризненна, но, какъ написанная на малорусскомъ нарѣчіи, не можетъ быть допущена къ обращенію въ предѣлахъ Имперіи». Тоді «комитетъ цензуры ино-

странной» побачив, що в цьому ділі виходить якийсь курйоз, і порішив обернутись з запитанням до «Главн. упр. по дѣламъ печати», особливо ж через те, що брошюра надрюкована кириллицею. Од Главн. управл. вийшла нарешті така резолюція: «такъ-какъ «Оповѣданє» напечатано кириллицей, то не только слѣдуетъ пропустить брошюру, а радоваться, что въ Галичинѣ партія, противная украинофиламъ, издаетъ книги, печатая ихъ церковнымъ шрифтомъ».

В 1878 році заборонений був 3-ій вип. «Збірника пісень» М. Лисенка, виданий в Липському, через те, що під нотами надрюкований був текст самих пісень, а це заборонялось указом 1876 року. Тільки через три роки, в початку 1881 року, цеб-то тоді, як повіяло було инчим духом, довелось М. Лисенку одібрати дозвіл на пропуск свого «Збірника» в Россію. Цей факт ми зазначуємо через те, що він викликав дуже цікаву записку тодішнього київського, подільского і волинського генерал-губернатора М. И. Черткова до министра внутр. дѣлъ. Подаємо цю записку в повному тексті.

12 января 1881 Канд. Унив. Св. Влад. артистъ Лейпц. Консерваторіи Николай Лисенко въ поданномъ мнѣ прошеніи объяснилъ, что будучи по профессіи музыкантомъ, онъ въ видахъ музыкально-научной обработки народной музыки, посвятилъ себя преимущественно собранію и изученію малор. народныхъ пѣсенъ, употребивъ на это занятіе много времени, труда и издержекъ. Приготовивъ къ изданію три выпуска сборника пѣсенъ съ мотивами и фортепіаннымъ къ нимъ аккомпаниментомъ, Лисенко напечаталъ ихъ въ Лейпцигѣ, и первые два выпуска были допущены къ свободному обращенію въ Россіи, но когда въ 1878 г. былъ доставленъ изъ за границы 4-й выпускъ, то кіев. цензоръ не призналъ возможнымъ допустить его въ продажу, не вслѣдствіе содержанія помѣщенныхъ въ немъ пѣсенъ, а въ силу остававшагося до того неизвѣстнымъ просителю распоряженія, воспрещающаго печатать ноты съ малороссійскимъ текстомъ, притомъ сборникъ напечатанъ хотя и обыкновеннымъ русскимъ алфавитомъ, но съ нѣкоторыми отступленіями отъ общепринятаго

правописанія. Не придавая этой сторонѣ своего изданія какого либо особеннаго значенія и утверждая, что недопущеніе изданнаго имъ сборника въ продажу повлекло значительныя для него матеріальныя потери, Лисенко проситъ снять съ его труда незаслуженный запретъ.

Разсмотрѣвъ представленный при означенномъ прошеніи Лисенка сборникъ малорос. пѣсенъ, я не нашелъ въ немъ ничего предосудительнаго, но выпускъ этого изданія въ свѣтъ не могъ быть разрѣшенъ за силою Выс. повелѣнія, объявленнаго бывшимъ министромъ Вн. дѣлъ въ конфиденціальномъ отзывѣ отъ 23/VI 76 г. за № 3570, которымъ установлены общія ограниченія относительно малор. литерат. произведеній, въ томъ числѣ воспрещеніе печатать на малор. нар. тексты къ музык. нотамъ.

Не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ разрѣшенію выпуска въ продажу сборника пѣсенъ Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю умѣстнымъ войти вообще въ оцѣнку цѣлесообразности распор. 1876 г., положившаго запретъ на всѣ роды произведеній на малор. нар., кромѣ произведеній изящной словесности.

Къ сожалѣнію, мнѣ неизвѣстны тѣ мотивы, которые послужили поводомъ къ принятію такой строгой мѣры, установленной безъ вѣдома и заключенія мѣстной администраціи края; поэтому я лишенъ возможности всесторонне высказаться по затронутому вопросу съ точки зрѣнія тѣхъ доводовъ, какіе послужили основаніемъ для приведеннаго распоряженія; но вникая въ смыслъ Выс. повелѣнія, послѣдовавшаго въ августѣ 1875 г. объ учрежденіи въ Петербургѣ особаго совѣщанія по малорос. вопросу, озабачивавшему въ то время Правительство, можно съ вѣроятностью предположить, что, при установленіи ограниченій на малорус. литературныя произведенія, преслѣдовалась главная, если не единственная цѣль — пресѣчь украинофильскую дѣятельность въ смыслѣ политическаго сепаратизма. Не отвергая проявлявшихся въ Кіевѣ признаковъ подобной дѣятельности со стороны нѣкоторыхъ лицъ мѣстной интеллигенціи, группировавшихся въ отдѣльномъ кружкѣ, получившемъ названіе украинофильскаго, я долженъ сказать, что эта ничтожная сама по себѣ по числу своихъ

сторонниковъ и умственнымъ силамъ фракція національныхъ патріотовъ не имѣла и не могла имѣть никакого существеннаго значенія въ смыслѣ зараженія идеями сепаратизма массы малор. населенія въ Ю.-З. краѣ, по отсутствію здѣсь почвы, на которой могли бы прививаться подобныя тенденціи. Ссылаясь на трехлѣтній опытъ управленія Ю.-З. краемъ, я съ увѣренностью могу утверждать, что въ средѣ здѣшняго малор. населенія, чуждаго какихъ бы то ни было политическихъ идей и беззавѣтно преданнаго своему Государю, проповѣдники сепаратизма, если бы таковые нашлись, встрѣтили бы то же самое, что и проповѣдники полонизма, пытавшіеся привлечь народъ на свою сторону во время послѣдняго польскаго движенія.

Въ виду этого установленныя по отношенію къ малор. нарѣчію и музыкѣ ограниченія, имѣющія видъ недовѣрія къ народу, который ни своимъ прошлымъ, ни настоящимъ не подалъ къ тому никакого повода, не оправдываются, по мнѣнію моему, дѣйствительною необходимостью и служатъ только къ нежелательному раздраженію въ средѣ не только уроженцевъ и поклонниковъ мѣстной народности, но и вообще людей, несочувствующихъ принципу безосновательныхъ стѣсненій, особенно при запрещеніяхъ исполненія на малор. нарѣчіи сценическихъ представленій и музыки. Усиленію неудовольствъ и нареканій по этому поводу способствуетъ и то еще обстоятельство, что законъ 1876 г. обнародованъ не былъ, почему примѣненіе его признается произволомъ мѣстныхъ властей.

На основаніи предложенныхъ соображеній, признавая съ своей стороны отмѣну установленныхъ закономъ 1876 г. ограниченій по отношенію къ малор. нарѣчію и музыкѣ не только возможнымъ, но даже желательнымъ въ интересахъ утвержденія въ обществѣ довѣрія къ Правительству, я имѣю честь представить объ этомъ на усмотрѣніе Вашего Сіятельства, присовокупляя, что по моему мнѣнію литературныя и музыкальныя произведенія на малор. нарѣчіи слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ

языкѣ. У сего прилагается представленный мнѣ сборникъ пѣсенъ Лисенко. — Ген.-адъют. Чертковъ 2-й.

На цю записку дана була така резолюція: «заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 г. и порядками, въ кот. она б. принята».

Одночасно з цією запискою була подана Министру Внутр. Дѣлъ і друга записка—од тимчасового харьковського генерал-губернатора, кн. Дондукова-Корсакова. Записка ця була вже надрюкована в Літерат.-Науков. Вістнику 1905 р., кн. 2, в статті І. Франка «Сухий пень». Подаємо її тут через те, що багато не всі читачи нашого журнала мали змогу в свій час перечитати її в Літ.-Наук. Вістн., а також через те, що цікаво буде порівняти думки двох великих администраторів, з котрих один, бувши ранійш в Київі генерал-губернатором, славився як ліберальний администратор (Дондуков-Корсаков), а другий (Чертковъ) проявив себе тут же дуже реакційним і суворим чоловіком. Проте думки реакціонера по питанню заборони українського слова вийшли ліберальними, а думки ліберала—реакційними. Мабуть, все залежить од того, хто приготовляе ці доклади в администраційній канцелярії.

Записка о малороссійскомъ языкѣ. — Въ числѣ вопросовъ, обсуждаемыхъ нынѣ печатью и частью естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью искусственно возбужденныхъ прессою съ различными цѣлями, обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаніи правъ малорусскаго нарѣчія въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностью.

Почти десятилѣтнее управленіе мое Ю.-З. краемъ, пребываніе въ Кіевѣ, составлявшемъ въ то время центръ развивавшагося съ начала 60-хъ годовъ малорусскаго литературно-національнаго движенія, наконецъ возникновеніе того же вопроса, совпавшее со временемъ служенія моего въ Харьковѣ и при подчиненіи мнѣ полтавской и черниговской губерній, чутко прислушивающихся къ нему въ лицѣ части своей интеллигенціи (особенно черниг. губерніи), все это даетъ мнѣ право и даже налагаетъ на меня, какъ на каждаго русскаго, обязанность высказать свое мнѣніе о

дѣлѣ величайшей государственной важности, неправильная постановка котораго способна вызвать неисчислимыя осложненія въ будущемъ, въ отношеніи какъ внутренней, такъ и къ внѣшней политики.

Слѣдя за мнѣніями, высказанными по этому предмету, нельзя не замѣтить какъ различія цѣлей и побужденій, лежащихъ въ основѣ выражаемыхъ желаній и требованій, такъ и неполнаго тождества стремленій, въ той, разумѣется, неокончательной формѣ, въ которой они до сихъ поръ успѣли выразиться.

Если авторы однихъ статей, предыдущая дѣятельность которыхъ заставляетъ предполагать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно, не рѣшаются досказывать многаго, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изобличало бы ихъ въ стремленіяхъ, несимпатичныхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характеристическую черту русской столичной прессы, такъ отличающую ее даже отъ самой либеральной печати другихъ странъ.

Если первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, чего хотятъ и куда идутъ, то вторые, боясь обвиненій въ измѣнѣ отвлеченной доктринѣ равноправности, готовы требовать примѣненія ея безотносительно къ условіямъ времени и мѣста и нерѣдко вопреки традиціонной, исторической идеѣ своего государства. Они готовы даже навязать ее тамъ, гдѣ теченіе жизни предъявляетъ требованіе это въ иномъ, высшемъ значеніи, а не въ смыслѣ возвращенія къ прошедшему, низшему и не вызываемому ни живостью, ни силою завѣщанныхъ исторіей идей, ни нуждами прогрессирующей культуры.

Люди, сознательно стремящіеся къ созданію равноправности для малорусскаго языка, принадлежатъ къ числу тѣхъ дѣятелей начала 60-хъ годовъ или ихъ послѣдователей и преемниковъ, которые подъ именемъ «украинофиловъ» сдѣлались извѣстны всѣмъ, слѣдившимъ за возникшимъ тогда національнымъ малорусскимъ движеніемъ, нашедшимъ свое выраженіе въ журналѣ «Основа».

Нѣкоторые изъ нихъ, какъ Бѣлозерскій и Кулишъ, почти сошли со сцены; другіе, какъ Костомаровъ, отвлечены были своимъ призваніемъ въ иную сторону. Но дѣятельность ихъ, какъ въ прекратившейся «Основѣ», такъ и въ разработкѣ историческаго, лингвистическаго и грамматическаго матеріала, не прошла безслѣдно и дала начало новому движенію, избравшему своимъ центромъ Кіевъ и нашедшему, въ силу особыхъ политическихъ условій, сильный отголосокъ въ Галиціи и Буковинѣ, особенно съ тѣхъ поръ, какъ Высочайшее повелѣніе 18/v 76 г. крайне ограничило употребленіе малорусскаго языка въ литературѣ, и отчасти и внѣ ея, въ самой Россіи.

Предложенное Кулишомъ звуковое (фонетическое) правописаніе, вводившее совершенный переворотъ въ дотолѣ употреблявшемся малор. писателями грамматическомъ правописаніи, увеличило отличія малорус. языка отъ русскаго, хотя было холодно принято грамотной массой. Но это не остановило послѣдователей Кулиша, вводившихъ постепенно еще большія измѣненія и трудившихся надъ созданіемъ новыхъ словъ для выработки особаго, самостоятельнаго, по ихъ мнѣнію, литературнаго языка. Происшедшая при этомъ борьба мнѣній и взглядовъ крайне невыгодно отразилась на письменномъ языкѣ, произвела хаосъ правилъ, положеній, неудобопонимаемыхъ словъ и, затруднивъ чтеніе книгъ для массы, безучастной къ грамматическимъ спорамъ, на практикѣ, можетъ быть, лишь мѣшала той цѣли, которой повидимому должна была служить реформа Кулиша.

Гг. Антоновичъ, Драгомановъ, Чубинскій, Старицкій, Лисенко и Ильяшенко[1]), первые трое въ сферѣ историческихъ, археологическихъ и статистическихъ изслѣдованій, Лисенко въ области народной музыки, а послѣдній, какъ издатель и книгопродавецъ въ Кіевѣ, являются главными теоретическими и практическими дѣятелями въ этомъ направленіи. Къ числу послѣднихъ

---

[1]) Певно, це Лука Ильницкій.

слѣдуетъ отнести высланнаго изъ черниговской губ. Петрункевича, Карпинскаго, Савича, Линдфорса, Русова и другихъ.

Направленіе дѣятельности этихъ лицъ нашло себѣ полное выраженіе въ открытомъ въ 1872 г. въ Кіевѣ отдѣлѣ Имп. Рус. Геогр. Общества. Быстро наполнивъ свои ряды людьми яркаго украинофильскаго оттѣнка, оно какъ въ трудахъ своихъ, такъ и въ практической дѣятельности своихъ членовъ, столь явно обнаружило свои цѣли, что вынудило Правительство закрыть его, послѣ всего лишь 4-хъ-лѣтняго существованія.

Изъ предыдущаго можно уже отчасти заключить о цѣли вызваннаго движенія, какъ она понимается его главными дѣятелями: усилить въ народѣ сглаживающееся уже, подъ вліяніемъ совмѣстной исторической жизни, обученія массы и чисто русскаго образованія высшихъ слоевъ, сознаніе своей племенной и исторической обособленности, со всѣми дальнѣйшими, какъ культурными, такъ и политическими послѣдствіями.

Конечная цѣль эта едва ли можетъ подлежать сомнѣнію: изъ нея не дѣлаютъ тайны передъ людьми даже не сочувственнаго образа мыслей, если только они принадлежатъ по происхожденію къ малор. народности; цѣль эта нашла себѣ выраженіе въ стремленіи искусственно создать пропасть между литератур. языками и въ тенденціозномъ характерѣ трудовъ Кіевск. Геогр. Общ.; она проявлялась даже въ такихъ фактахъ, какъ прямой подкупъ во время переписи населенія въ Кіевѣ, съ цѣлью увеличенія числа лицъ, заявлявшихъ о своемъ малорус. происхожденіи и незнакомствѣ съ русскимъ языкомъ; наконецъ она наложила особый отпечатокъ даже на характеръ соціалистической пропаганды въ крестьянской массѣ, которой напоминали, что когда то вся земля принадлежала козакамъ и паны лишили ихъ земли со времени подчиненія Русскимъ Царямъ и сліянія съ Россіей.

По связи съ разсматриваемыми событіями, я считаю нужнымъ обратить здѣсь вниманіе на то національное движеніе, которое лѣтъ около 20 тому назадъ, съ большою силою проявилось среди малорус. племени въ Галиціи, Буковинѣ и Угорской Руси.

Въ началѣ, подъ вліяніемъ притѣсненій поляковъ и мадьяръ, движеніе это было дружественно Россіи, въ литературн. и даже политич. единеніи съ которой лучшіе патріоты видѣли спасеніе своего племени. Такіе люди, какъ Добрянскій въ Угорской Руси, Головацкій, Дзедицкій и Площанскій въ восточной Галиціи (послѣдніе двое—редакторы издающейся во Львовѣ сочувственной Россіи газеты «Слово»), пользовались полнымъ авторитетомъ и самая газета ихъ представляла попытку литературнаго сближенія малорус. и великор. языковъ.

Но вскорѣ, частью подъ вліяніемъ лицъ, предпринявшихъ агитацію въ Кіевѣ, и особенно Драгоманова и Антоновича, посѣщавшихъ Львовъ, частью при завѣдомомъ тайномъ поощреніи со стороны австрійскаго правительства, пріобрѣла перевѣсъ партія, сходная по своимъ національно-автономическимъ стремленіямъ съ кіевскими украинофилами.

Усиленіе этой партіи въ Галиціи стало особенно чувствительно въ послѣдніе годы, подъ вліяніемъ положенія, созданнаго для малор. языка въ Россіи Высоч. повелѣніемъ 18/v 76 г. Съ того времени Львовъ, Черновице и даже Вѣна стали мѣстомъ изданія и складами малорус. книгъ для Россіи. Австрійское правительство, всегда предусмотрительное въ вопросахъ о соперничествѣ національностей у себя дома и у сосѣдей, начало выдавать субсидіи издателямъ, что оно дѣлало еще и ранѣе, переводя для той же цѣли значительныя суммы въ Кіевъ. Почти во всѣхъ новѣйшихъ изданіяхъ, какъ Кіевскихъ, такъ и Галиційскихъ, стало употребляться усовершенствованное правописаніе Кулиша, которое впрочемъ, какъ уже сказано выше, не вылилось еще въ окончательную общепринятую форму.

При всемъ томъ, нельзя сказать, чтобы дѣятельность украинофильской партіи въ Россіи увѣнчалась до сихъ поръ желательнымъ (значительнымъ?) успѣхомъ. Масса грамотнаго и тѣмъ болѣе неграмотнаго населенія не успѣла еще воспринять новыя стремленія этой партіи. Кругъ прозелитовъ ея ограничивается среднимъ и мелкимъ дворянствомъ, людьми такъ назыв. свободныхъ профессій, и изъ лицъ, стоящихъ ближе къ крестьянству,

захватываетъ частью поповичей и волостныхъ писарей. Агитація, имѣя своимъ центромъ Кіевъ, распространилась на лѣвомъ берегу Днѣпра въ черниг. губ. и главнымъ образомъ на уѣзды Черниг., Борзенскій, Нѣжинскій, Сосницкій и Городнянскій; уѣзды Остерскій и Козелецкій, первый какъ почти не имѣющій дворянства, а второй по причинѣ преобладанія крупной собственности, а также и вся полтавская губ., менѣе затронуты движеніемъ.

Незначительный до нынѣ успѣхъ агитаціи объясняется какъ ея искусственностью, не находящею себѣ оправданія въ дѣйствительныхъ требованіяхъ и запросахъ массы, всѣ интересы которой побуждаютъ ее къ изученію языка государственнаго, дающаго пониманіе писаннаго закона, такъ и тѣмъ короткимъ промежуткомъ времени, въ теченіе котораго агитація дѣйствуетъ. Съ другой стороны, самое орудіе агитаціи, новый придуманный языкъ и его новыя незнакомыя слова и правописаніе, пока еще не встрѣтили надлежащаго пониманія въ массѣ.

Желанія партіи, выражаемыя открыто въ печати, петиціяхъ и заявленіяхъ земствъ, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малорус. языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія, касающіяся дозволенія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малорус. языкѣ[1]), допущенія мѣстнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также снятіе запрета съ сценическихъ представленій и исполненія музыкальныхъ пьесъ, являются второстепенными въ глазахъ самихъ авторовъ заявленій.

Приступая къ разсмотрѣнію этихъ требованій съ точки зрѣнія интересовъ объединенной Россіи, нельзя однако не отдать справедливости той предусмотрительности и осторожности, съ которою выставляются эти требованія враждебною единству Россіи партіею.

---

[1]) Высоч. повелѣніе 18 мая 1876 года допускаетъ лишь изданіе историческихъ памятниковъ съ соблюденіемъ правописанія подлинниковъ и сочиненій изящной словесности съ русскимъ правописаніемъ.

Дѣйствительно, подъ безобидными, повидимому, предлогами, прикрываясь чисто педагогическими и дидактическими требованіями, выдвигается важный вопросъ о полной замѣнѣ государственнаго языка мѣстнымъ нарѣчіемъ, цока лишь въ начальной школѣ. Нѣтъ никакого сомнѣнія, что логика вещей, какъ и педагогическая логика, потребуетъ со временемъ такой же замѣны и въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, причемъ, съ одной стороны, нѣтъ никакой основательной причины, которая могла бы заставить партію остановиться на какомъ либо предѣлѣ, а съ другой— было бы трудно противопоставить ей вѣскіе доводы, если разъ сдѣланъ будетъ шагъ къ уступкамъ въ этомъ отношеніи. Несовершенство языка, недостатокъ словъ для выраженія отвлеченныхъ понятій или научныхъ терминовъ, уже и нынѣ не составляютъ, въ глазахъ партіи, препятствія къ изданію ученыхъ и историко-философскихъ трудовъ. Горячечное стремленіе къ созданію новыхъ словъ для восполненія литературнаго языка особенно охватило писателей Галиціи, и хотя слова эти еще чужды грамотной массѣ, но со введеніемъ преподаванія на малороссійскомъ языкѣ и по малорус. учебникамъ въ начальной школѣ, они мало по малу войдутъ въ обиходъ читающаго люда, который постепенно привыкнетъ и къ новому правописанію. Такимъ образомъ, совершится, съ теченіемъ времени полное обособленіе литературное, и тогда будетъ предъявлено поддержанное уже всѣмъ грамотнымъ людомъ требованіе о введеніи и малорус. нарѣчія— языкомъ преподаванія въ гимназіяхъ и выше.

Едва ли можно возражать противъ того, выраженнаго въ общемъ видѣ положенія, что успѣхи первоначальнаго обученія затрудняются преподаваніемъ на совершенно непонятномъ для учащихся языкѣ. Но въ данномъ случаѣ положеніе это далеко не является въ своей безусловной формѣ. Не говоря о томъ, что знакомство съ русскимъ языкомъ сдѣлало въ Малороссіи большіе успѣхи среди взрослаго крестьянскаго населенія, особенно съ оживленіемъ сношеній и улучшеніемъ сообщеній съ Великороссіей, проведеніемъ ж. д. и главное—съ введеніемъ сокращенныхъ сроковъ военной службы, нѣкоторое пониманіе русскаго языка

даже дѣтьми, за исключеніемъ самыхъ глухихъ мѣстностей, есть фактъ, который едва ли рѣшится отрицать кто либо изъ малороссовъ. Несомнѣнно, что при началѣ обученія можетъ встрѣтиться необходимость въ объясненіи учителемъ того или другого слова, употребляя для этихъ объясненій малорус. языкъ, но также несомнѣненъ и тотъ, подтверждаемый множествомъ безпристрастныхъ свидѣтелей фактъ, что при началѣ уже второго года обученія въ такихъ объясненіяхъ не представляется вовсе надобности.

Такимъ образомъ, поводъ, выставляемый поборниками введенія малорос. языка въ преподаваніе и замѣны имъ русскаго, является далеко не имѣющимъ того значенія и той уважительности, какая могла бы принадлежать ему при болѣе рѣзкомъ различіи между языками, различіи, котораго они стремятся достигнуть и которое, при осуществленіи этого стремленія, въ свою очередь можетъ сдѣлаться уже основаніемъ къ разсматриваемому требованію. Педагогическія неудобства были бы вполнѣ устранены однимъ лишь разрѣшеніемъ учителямъ давать въ теченіе перваго года обученія необходимыя объясненія непонятныхъ словъ на мѣстномъ языкѣ; такое разрѣшеніе способно вполнѣ удовлетворить людей, не руководимыхъ предвзятою мыслью, и при выполненіи этого условія не существовало бы уже никакихъ заслуживающихъ вниманія основаній для предъявленія дальнѣйшихъ требованій.

Обращаясь къ прочимъ пожеланіямъ, выражаемымъ партіей украинофиловъ, приходится разсмотрѣть тѣ ограниченія въ употребленіи мѣстнаго нарѣчія, которыя заключаются въ упомянутомъ Выс. повелѣніи 18—V 76 г., такъ какъ снятіемъ и отмѣной ихъ удовлетворяются эти желанія.

Нельзя не сказать, что заключающееся въ этомъ актѣ запрещеніе сценическихъ представленій и исполненія національныхъ пьесъ не только не достигло какой бы то ни было цѣли, но и вызвало рѣшительное неодобреніе и неудовольствіе даже всѣхъ искреннихъ приверженцевъ единенія съ Россіей. Оно прямо способствовало усиленію авторитета украинофильской пар-

тіи, давъ ей возможность указывать на стѣсненія даже такихъ невинныхъ проявленій народнаго духа и творчества.

Такое же дѣйствіе произвело и запрещеніе издавать въ Россіи сочиненія по всѣмъ отраслямъ знаній, кромѣ памятниковъ исторіи и произведеній изящной словесности. Какъ уже объяснено выше, оно повело лишь къ тому, что центрами издательской дѣятельности, при поддержкѣ австрійскаго правительства, сдѣлались Львовъ, Черновице и Вѣна, и такъ какъ издаваемыя тамъ книги допускаются къ обращенію въ Россіи, то самое запрещеніе явилось лишь безцѣльнымъ стѣсненіемъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ оно также вызвало вредное для Правительства раздраженіе, хотя и въ значительно меньшемъ кругѣ лицъ, интересующихся научными изслѣдованіями. Съ другой стороны, обѣ эти мѣры значительно повліяли на ослабленіе дружественной Россіи партіи среди Русиновъ Австріи, что несомнѣнно можетъ быть выгодно для австрійскаго правительства, въ случаѣ какихъ либо политическихъ осложненій, и столь же неблагопріятно для общаго традиціоннаго направленія внѣшней политики Россіи.

Предшествующія соображенія приводятъ къ установленію надлежащей точки зрѣнія на настоящій вопросъ, отвѣчающей какъ существующему въ данное время положенію дѣлъ, такъ и политическимъ видамъ Россіи. Соображенія эти даютъ также руководящую нить къ опредѣленію относительной важности или опасности заявляемыхъ нынѣ въ печати требованій.

Ограниченія и стѣсненія, не вызываемыя и не предписываемыя заботами о сохраненіи культурнаго и политическаго единства Россіи и способныя внести лишь раздраженіе и неудовольствіе даже въ умы людей, искренно преданныхъ идеѣ полнаго сліянія, должны быть или вовсе и формально отмѣнены, или же примѣняемы съ значительными, постоянно усиливающимися послабленіями. Сюда относится запрещеніе сценическихъ представленій, исполненія музыкальныхъ пьесъ, печатаніе текстовъ пѣсенъ къ нотамъ и проч.

Слѣдующимъ шагомъ должна быть отмѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій, независимо отъ ихъ содержанія, въ

предѣлахъ Россіи, ибо запрещеніе это, какъ объяснено выше, оказалось недостигающимъ цѣли, и по своимъ послѣдствіямъ вреднымъ какъ для внутреннихъ, такъ сказать, домашнихъ отношеній, такъ и въ интересахъ внѣшней политики. Здѣсь могла бы быть сдѣлана оговорка въ пользу сохраненія правила о недопущеніи изданія книгъ, написанныхъ по правиламъ новаго правописанія, особенно, если эти книги предназначаются для дѣтскаго возраста; но въ этомъ случаѣ нужно быть уже строго послѣдовательнымъ и не допускать привоза въ Россію всѣхъ такихъ книгъ, изданныхъ за границею.

Сохраненіе такого ограниченія имѣетъ въ виду воспрепятствовать усвоенію массою новыхъ, произвольно придуманныхъ, отличныхъ отъ русскихъ, формъ языка, и тѣмъ осудить, на долгое безплодіе начавшееся въ этомъ направленіи вредное для сближенія языковъ движеніе.

Остается разсмотрѣть требованіе о допущеніи малорус. языка въ церковномъ поученіи и проповѣди, и связываемый съ нимъ вопросъ объ успѣхахъ въ религіозномъ развитіи массъ. Не подлежитъ сомнѣнію, что самый стиль и схоластическое чуждое жизни содержаніе проповѣдей составляютъ главное препятствіе къ ихъ пониманію и усвоенію преподаваемыхъ наставленій, и что условія эти почти одинаковы для великоросса и малоросса, независимо отъ языка проповѣди. Измѣненіе этихъ условій, къ сожалѣнію, вѣроятно долго еще заставитъ себя ждать. До тѣхъ же поръ разрѣшеніе проповѣди на малорус. языкѣ, какъ показалъ опытъ съ поученіями свящ. Гречулевича, не окажетъ чувствительнаго вліянія на успѣхъ духовнаго просвѣщенія массы.

Предыдущими мѣрами должны ограничиться всѣ уступки, которыя безъ вреда для Россіи и для самаго малорус. народа могутъ быть сдѣланы нынѣ и когда бы то ни было. Замѣна малороссійскимъ языкомъ языка русскаго въ преподаваніи, хотя бы даже въ начальныхъ школахъ, замѣна русскихъ учебниковъ написанными на малоросс. языкѣ, не только не вызывается ни запросомъ и нуждами самого народа ни дѣйствительными требо-

ваніями педагогіи [1]), но логически приводя въ будущемъ къ введенію малороссійскаго языка все въ высшихъ и высшихъ учебныхъ заведеніяхъ и къ замѣнѣ имъ языка государственнаго въ законодательствѣ, судѣ [2]) и администраціи, угрожаетъ неисчислимыми осложненіями и опасными измѣненіями въ государственномъ строѣ единой Россіи. Въ этомъ отношеніи, мнѣніе должно быть составлено разъ на всегда, безповоротно, и никакіе доводы и постороннія соображенія не должны поколебать такого рѣшенія.—Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Ці обидві записки подані були в початку 1881 року, а на основі їх в августі місяці того ж року «Начальникъ Главнаго Управленія по дѣламъ печати» зробив доклад «министру внутр. дѣлъ», де спочатку передається зміст «журнала особаго совѣщанія 1876 г.» та цих обох записок, а далі висловлюється така думка самого «Начальника».

Такимъ образомъ совокупность изложенныхъ обстоятельствъ, соображенія бывшихъ кіевскаго и харьковскаго генералъ-губернаторовъ, разностороннія указанія опыта, а наконецъ и выражаемыя время отъ времени заявленія въ періодическихъ нашихъ изданіяхъ по отношенію къ разсматриваемому вопросу приводятъ къ убѣжденію, что существующія условія въ отношеніи малорусскаго нарѣчія въ Имперіи требуютъ дѣйствительно измѣненія. Установленныя на сей предметъ правила 30 мая 1876 г., не говоря о такихъ случайностяхъ, какъ напримѣръ, подвергшееся недавно газетнымъ порицаніямъ воспрещеніе на основаніи 3 п. ихъ мѣстнымъ начальствомъ въ одномъ изъ губернскихъ нашихъ

---

[1]) Разрѣшеніе учителямъ начальныхъ школъ давать объясненія на малор. языкѣ въ теченіе 1-го года обученія, какъ было объяснено выше, совершено удовлетворитъ всѣмъ разумнымъ требованіямъ; несомнѣнно, что существующее въ этомъ отношеніи запрещеніе иногда обходится на практикѣ и теперь.

[2]) Требованіе это уже было высказываемо въ одной корреспонденціи изъ Бѣлгорода, помѣщенной въ № 22 газеты «Южный Край» за настоящій годъ.

городовъ на сѣверѣ, сценическаго исполненія въ городскомъ театрѣ извѣстной малорусской пьесы «Наталка-Полтавка», представляютъ вообще, по приложенію ихъ въ практикѣ, весьма важныя невыгоды. Во 1-хъ, правила эти, воспрещая безусловно печатаніе и изданіе въ Имперіи на малорусскомъ нарѣчіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ, за исключеніемъ лишь историческихъ памятниковъ и произведеній изящной словесности, и дозволяя въ тоже время ввозъ изданій подобнаго рода изъ за границы (?), представляются такимъ образомъ совершенно безцѣльнымъ стѣсненіемъ мѣстнаго авторства и мѣстной прессы въ Имперіи; во 2-хъ, постановленныя по этимъ правиламъ ограниченія изданій на малорусскомъ нарѣчіи усилили заграничную агитацію по фабрикаціи такихъ изданій для малороссійскихъ нашихъ губерній и увеличиваютъ вмѣстѣ съ тѣмъ въ глазахъ многихъ лицъ интересность этихъ заграничныхъ изданій въ качествѣ запретныхъ произведеній для нашей отечественной печати; въ 3-хъ, правила эти не перестаютъ доселѣ служить предметомъ споровъ и пререканій въ нашей печати и хотя глухого, но тѣмъ не менѣе сильнаго недовольства въ малороссійскихъ губерніяхъ, и въ 4-хъ, созданное этими правилами положеніе для малорусскаго нарѣчія въ Имперіи сильно повліяло на ослабленіе дружественнаго сочувствія къ Россіи среди малорусскаго населенія Галиціи, а это можетъ при извѣстныхъ обстоятельствахъ вызвать въ будущемъ неисчислимыя осложненія какъ во внутренней, такъ и во внѣшней политикѣ нашей. Все это доказываетъ необходимость облегченія по возможности установленныхъ правилами 30 мая 1876 г. ограниченій въ отношеніи малорусскаго нарѣчія; но при этомъ само собою разумѣется, что облегченія эти никакъ не должны открывать украинофильству путей или возможности къ распространенію сепаратистскихъ его тенденцій и фабрикуемыхъ съ этою цѣлью украиноф. агитаціею тенденціозныхъ изданій, съ различными нововведеніями въ нихъ. Для этого представлялось бы полезнымъ, оставивъ печатаніе и изданіе на малорусскомъ нарѣчіи документовъ и памятниковъ и произведеній изящной словесности на существующемъ по положенію 30 мая 1876 г. осно-

ваній, разрѣшить изданіе на этомъ нарѣчіи другихъ оригинальныхъ произведеній и переводовъ подъ тѣмъ условіемъ, если въ изложеніи не будетъ ни новопридуманнаго правописанія украинофильской агитаціи и если внутреннее направленіе или духъ не отзывается сепаратистскими тенденціями украиноф. партіи. Подъ этимъ условіемъ можетъ быть дозволено также исполненіе сценическихъ представленій и изданіе музыкальныхъ пьесъ съ малорусскимъ текстомъ. Въ соотвѣтствіе этому не дозволять ввоза въ Россію такихъ изданій на малорусскомъ нарѣчіи изъ заграницы, въ которыхъ окажутся указываемаго рода недостатки. Сохраненіе такого ограниченія необходимо, чтобы воспрепятствовать усвоенію народною массою новоизмышленій украинофильской агитаціи въ отношеніи языка и вредныхъ идей украинофильства въ смыслѣ политическаго сепаратизма; для этой же цѣли не дозволять печатанія на малорусскомъ нарѣчіи учебниковъ, учебныхъ пособій и вообще книгъ и брошюръ для народныхъ училищъ и народнаго чтенія, такъ какъ изданіе ихъ, не вызываясь ни дѣйствительными потребностями народа, ни нуждами прогрессирующей культуры, можетъ только замедлить успѣхи послѣдней. Что же касается а) дозволенія церковныхъ проповѣдей и поученій на малорусскомъ нарѣчіи и б) разъясненія учителями въ народныхъ школахъ учащимся при обученіи непонятныхъ русскихъ словъ, если бы въ такомъ разъясненіи дѣйствительно могла встрѣтиться надобность, то предметы эти, не входя въ кругъ вѣдѣнія министерства вн. дѣлъ, подлежатъ первый—разрѣшенію св. Синода, а послѣдній—усмотрѣнію Министерства народнаго просвѣщенія.

На основаніи изложеннаго, главное управленіе по дѣламъ печати, въ измѣненіе существующихъ условій въ отношеніи малорусскаго нарѣчія въ Имперіи, полагало бы: 1) Разрѣшить печатаніе и изданіе на малорусскомъ нарѣчіи въ Имперіи какъ историческихъ документовъ и памятниковъ, такъ произведеній изящной словесности и вообще оригинальныхъ сочиненій, и переводовъ за исключеніемъ означенныхъ въ 5 п., съ тѣмъ: а) чтобы при печатаніи актовъ перваго рода удерживалось правописаніе и текстъ подлинниковъ во всей точности, безъ всякихъ измѣненій,

б) чтобы въ произведеніяхъ второго рода отнюдь не допускалось никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и в) чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній второго рода давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ главномъ управленіи по дѣламъ печати. 2) Печатанія и изданія на малорусскомъ нарѣчіи какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ съ новопридуманнымъ правописаніемъ украинофиловъ, нововводными, искусственно созданными словами и формами языка украинофильской партіи отнюдь *не дозволять*. 3) Соотвѣтственно этому не допускать ввоза изданій подобнаго рода въ Россію изъ за границы и, въ предотвращеніе всякихъ по этому предмету недоразумѣній или ошибокъ, всѣ какія бы то ни было книги и брошюры на малорусскомъ нарѣчіи, привозимыя изъ заграницы, предварительно пропуска въ предѣлы Имперіи, препровождать на разсмотрѣніе главнаго управленія по дѣламъ печати. 4) На изложенныхъ въ предшествующихъ пунктахъ основаніяхъ дозволять какъ изданіе въ Имперіи, такъ ввозъ въ предѣлы ея изъ заграницы музыкальныхъ пьесъ съ малорусскимъ текстомъ. 5) Печатанія на малорусскомъ нарѣчіи учебниковъ, учебныхъ пособій и вообще книгъ и брошюръ для народныхъ школъ и народнаго чтенія *не допускать*. 6) Не запрещать исполненія сценическихъ представленій на малорусскомъ нарѣчіи, когда исполняемыя пьесы и по духу и по изложенію ихъ не заключаютъ въ себѣ такихъ недостатковъ, на какіе указывается во 2 п. настоящихъ правилъ.

Объ этомъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе вашего сіятельства. И. д. начальника главнаго управленія по д. п. кн. П. Вяземскій.

В тому ж августі місяці Мин. Внутрен. Дѣлъ, гр. Н. П. Игнатьев, попрохав Височайшого дозволу скликати знов «особое совѣщаніе», куди увійшли: обер-прокурор св. Синода К. П. Побѣдоносцев, мин. государ. имущ. С. С. Островскій, управляющій мин. народн. просв., и С. С. Сольскій. Після цього 8 октября 1881 р. Височайше затверждений був такий доклад министра внутр. справ.

Въ 1876 г. съ Высочайшаго соизволенія были установлены ограничительныя правила въ отношеніи употребленія малорусскаго нарѣчія не только въ малороссійскихъ губерніяхъ, но и во всей Имперіи. Правила эти, по вѣдомству Министерства внутр. дѣлъ, заключаютъ въ себѣ три слѣдующія постановленія (далі іде зміст указа 1876 р.)

Пятилѣтнее примѣненіе этихъ правилъ обнаружило нѣкоторыя ихъ неудобства, вызвавшія представленія по этому предмету бывшихъ генер.-губ. харьковскаго и кіевскаго, ген.-адьют. кн. Дондукова-Корсакова и Черткова 2-го, и заявленія со стороны многихъ губернаторовъ и частныхъ лицъ. Въ виду этого Вашему Императорскому Величеству благоугодно было повелѣть: подвергнуть означенныя правила пересмотру въ особомъ совѣщаніи при участіи статсъ-секретарей: Сольскаго, Островскаго, тайн. сов. Побѣдоносцева и и. д. начальника Главн. Управл. по дѣламъ печати гофмейстера кн. Вяземскаго. Обсудивъ во всѣхъ подробностяхъ какъ дѣйствующія правила объ употребленіи малорус. нарѣчія, такъ и всѣ имѣвшіяся по этому предмету свѣдѣнія въ ихъ совокупности, совѣщаніе признало необходимымъ оставить эти правила въ силѣ и на будущее время, сдѣлавъ въ нихъ, для устраненія обнаружившихся на практикѣ неудобствъ, лишь нѣкоторыя измѣненія и дополненія, не касающіяся однако началъ, положенныхъ въ основаніе этихъ правилъ. А именно, совѣщаніе признало необходимымъ: 1) Пунктъ второй правилъ дополнить поясненіемъ, что къ числу изданій, которыя дозволяется печатать прибавляются словари, подъ условіемъ печатанія ихъ съ соблюденіемъ общерусскаго правописанія или правописанія, употреблявшагося въ Малороссіи не позже XVIII в.; 2) Пунктъ третій разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчіи, дозволенныя къ представленію въ прежнее время драматич. цензурою и могущія вновь быть дозволенными главнымъ управленіемъ по д. п., могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенія генералъ-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генералъ-губернаторамъ, съ разрѣшенія губернаторовъ, и что раз-

рѣшеніе печатанія на малорусскомъ нарѣчіи текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ при условіи общепринятаго русскаго правописанія, предоставляется Главному управленію по д. печати, и 3) совершенно воспретить устройство спеціально малорусскаго театра и формированіе труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчіи.

На приведеніе во исполненіе изложенныхъ предположеній совѣщанія долгомъ поставляю испрашивать разрѣшенія Вашего Императорскаго Величества, всеподданнѣйше докладывая, что правила объ употребленіи малороссійскаго нарѣчія, установленныя въ 1876 г., не были распубликованы, а потому и проектированныя разъясненія не предполагается объявлять во всеобщее свѣдѣніе.

Історія української драми.[1]

IV *(далі)*.

Розглядаючи кроки поступу українського театра, ми спинились на характеристиці тих його драматичних зарідків, що, особливо у весільній драмі, досягли апогею народно-обрядової драматичности. По весільній драмі в цьому напрямі мусив одбутись один крок до дійсно-художних творів, перейнятих цілком яскравою єдиною ідеєю і звязаних одним планом у струнке органічне ціле. Але народня творчість, не окрилена знаттям инших літератур, не могла самотужки посуватись далі: вона мусила стрінутись із різними факторами, що повинні були так чи инакше вплинути на хід її розвиту, і від цих впливів залежала форма істнування української національної драми і навіть саме її істнування. Які ж були ці впливи?

Перший із них—ворожі відносини духовної інтелігенції до народної творчости, що вважалася їми за поганську. Тут ми бачимо ту саму зьяву, що і на заході, що і в решті Славянщини. При таких умовинах, народній творчости доводилось погано: хоч вона, мимо гонитви на неї, і тягла своє істнування з звичайною в таких випадках упертістю, але правильного розвиту, звісно, провадити но здолала. Вона істнувала тільки якимсь дивом і в усякому разі без ухвали, чи взагалі піддержки, яка могла б їй помогти в органічному розвою. Таким чином з народною драмою справа стояла кепсько: вищими сферами суспільства, власне духовенством, її засуджено було на повільне вимирання,—факт, що мав місце і в Західній Європі, хоч і в меншій мірі, і на меншу просторінь

[1]) Див. № 6.

часу. Але і на Заході середньовічну драму духовну також створила не народно-поганська творчість: її утворено, як ми бачили, церквою. Духовна Західна драма виникла з церковно-драматичних обрядів,—чи не з того ж джерела вийшла й українська мистерія? Щоб на це одповісти, треба згадати, що викликало духовну західну драму, що насамперед викликало церковно-драматичні обряди?

Їх творцями було поривання духовенства західного до драмування—перш за все, та бажання наочно представити народові євангельські події — вдруге. Чи були ж ті стімули в давні часи для українського духовенства? Перша риса, порив до драмування, хоч і в примітивних розмірах, була в нього безперечно, і це навіть виявляється в деякому прихиллі до самих форм поганської народно-драматичної обрядовости. Річ в тому, що це духовенство само «не могло цілком рішитись елементів народньої драматургії і почасти прийняло їх під свій захист. Ми тут маємо переважно на увазі одвічні народні обряди на честь одродіння сонця, що припадали на Різдвяні святки та Пасху. Ці обряди перш за все й підлягли впливу церковному і склали з себе де-що на зразок західно-европейських містерій, пристосованих коли не завжди до отправи, то неодмінно до святкування християнських свят». [1])

Таким чином наші колядники та білоруські волочебники, «яко представники релігійної драми, пристосованої до свят Різдва та Пасхи, относяться до глибокої старовини. До різдвяних же свят, власне до другого дня свята, пристосовувалось святкування полога Богородиці, що почасти задержалось і до нині. До останнього часу жінки на Волині, на другий день Різдва Христового, приносили в церкву хліби, пироги і т. и., що на місцевому наріччі звалось «ходити на родини до Богородиці». Всі ці приносини, по одправі над ними молитвословія оберталися на дохід причту». Цей звичай ходити на другий день Різдва Христового «на родини до Богородиці» в слові христолюбця пристосовувся до стародавнього уклоненія роду и рожаницям».

[1]) Петров. Старин. южно-русск. театръ. К. Ст. 82 г., ст. 454.

В уніятській церкві це свято істнувало за весь час істнування унії і мало особливі одправи, цеб то—одправу одвідинам Пресв. Богородиці, пресвятій Богородиці рожанцовій і т. и» [1]).

Але потяг духовенства до драмування виявлявся не тільки в спочутті та охороні різних народних звичаїв, що звязувалися з церковною одправою. Є данні, що народ своєю участю поривався внести в церкву елемент драмування, а духовенство підтримувало його в цьому і потім навіть само запровадило деякі церковно-драматичні обряди. «В народі,—каже Тихонравов, [2])—являлось бажання бачити драматизм і в християнській одправі». Правило руського митрополита Зосими завважає між иншим: «а еже безумніи попы печатаютъ съ народомъ двери царскіе въ вечерю суботы великія, уже позде суще подобяся жидомъ, сего не подобаетъ творити». Цікаво, що «правило» виставля народ головним винуватцем такого обряда, а за ним і «безумних попів».

Але важливіші і тіпічніші в смислі церковно-православної драматичности були инші обряди і перш за все так зване *пещне дійство*. «По зібраним відомостям [3]) пещне дійство відбувалось у Москві, Новгороді та Вологді; безперечно воно ж мало місце і в других великих містах. Дійство виконувалось за тиждень перед Різдвом, в неділю, під час ранньої одправи. Посеред церкви ставилась піч. В церкву входили молоді люде, що мусили виображати трьох хлопьят, набраних певно з співаків чи манастирських служок; їх було вдягнено в стихарі і в шапки, обшиті заячим хутром і згори позолочені та пофарбовані, як це бувало у Вологді, чи в вінці—в Москві. Особи, що вдавали халдеїв, було вдягнено в довгі вбрання з червоної сукнини; як каже Олеарій, халдеї носили деревяні пофарбовані капелюхи і обмазували бороди свої медом, щоб не підпалити їх вогнем. Халдеям постачали білі обруси, якими в призначений час мусили вони звязати руку хлопятам і потім вести їх до печі. В руках у халдеїв були якісь особливі дудки, вжиток яких нам невідомий. Крім хлопят

[1]) Петровъ. Ю.-р. театръ. стор. 455.

[2]) Лѣтописи русской литературы. т. Ш, 1861 г. стор. 17.

[3]) Веселовскій— стор. 327—29.

і халдеїв, у дійстві брала участь особа, що дивилась за його ходом; це був так званий «вчитель хлопьячий».

Любов до наочності та природності мальованого не захоплювала тогочасне духовенство до справжнього вкидання хлопят у піч; про те черговий дзвонарь (пономарь) обовязаний був уходити під піч і ставити там горен з гарячим вугіллям. У Вологді вживались при печі до 50 лихтарів. Самий обряд тісно було звязано з церковною одправою; в перервах межи вигаданими промовами хор виконавців співав святі пісні, чулись часті обертання до святителя за благословенням, а по за кінченню дійства йшла літургія з перерваного місця. В промовах халдеїв обьявляється звичайне для містерій усіх країн бажання одтінити грубіянством висловів мучителів (катів, вояків), розчулення та самоохвіра, якими перейнято промови страдників; в руському дійстві це поривання, в звязку з бажанням заховати вдачу народнього говора, привело до вельми комічного наслідку. Промови халдеїв гучать одноманітно, дико і мимоволі викликають усмішку. Одмови хлопят на вимоги халдеїв гучать біблейськими тірадами. «Видимъ мы пещь сію,—каже один з них,—но не ужасаемся ея; есть бо Богъ нашъ на небеси, ему же мы служимъ» і т. д. В цю трагічну хвилину янгол мусив був спуститись «къ пещи в трубѣ зѣло велицѣ»; насправжки це рідко виконувалось цілком, про вологодське ж дійство звісно, що янгола в ньому заміняв образ, на якому змальовано було одного з архангелів; образ цей, чомусь підбитий шкурою, спускався по вирьовках до печі. Флетчер одначе прямо каже, що «янгол злітає з церковного даху, на превелике дивування глядачів, при силі палаючих вогнів, що утворювались завдяки пороху халдеями». Власне не халдеї робили цей вогонь, а навпаки, як і личило більше: їх обпалював чи янгол, чи диякони й церковники, що кидали жмені дерези на свічки і направляли вибухлі іскри на халдеїв. Обхід пещного дійства, очевидячки, досяг у старовину такого загального розповсюдження і народнього спочуття, що церковний обряд злився хутко з народним перебиранням на святках.

Як перебрані, так і халдеї, вважали за конечне, раз надягнувши на себе личину, гуляти до Водохрища без угаву, дуріти

й навісніти до схочу. І доси в багатьох місцевостях слово халдей тучить сінонімом перебраного, свідчучи про тісне зближення дійства з народними звичаями. Флетчер каже, що халдеї на протязі дванадцати день бігали по місту, передягнені в жартівну одіж і роблючи різні смішні фиглі. Олеарій, свідчучи про теж, каже, що халдеї що-року одержували від патріарха дозвіл на протязі 8 день перед Різдвом і аж до свята трьох царів бігати по вулицях з особливим кумедійним вогнем, підпалювати ним бороди людей і надто глузувати над селянами. На Водохрище ополонка являлась таким-же очищающим місцем для халдеїв, як і для окрутників та перебраних». Такий був перший важливий обряд, що показував захоплення церковних сфер так званою драматичностю. «Менше складним, але одзначеним більшою пихою являється другий драматичний обряд старої руської церкви, спільний їй зарівно з католицтвом,—власне виображення в вигляді процессії і короткого діалогу выїзду Спасителя у Єрусалим на Вербний тиждень... Обряд цей виник в перші-ж віки по Різдві Христовім і певно спочатку на Сході, де близина до театра виображених подій, прихильні умовини відносно вбрань для виконавців церемонії, пальмових гильок небачаних на Заході і т. д.,—давали готовий матерьял для споруди ходів. Час появи цього «шествія на осляти» в Росії, також як і пещного дійства, не може бути точно визначений. З віками до нього так привикли, з ним так зжились, що ніби вірили, що звичай цей провадився споконвіку,—ніхто не памятав і не міг вирозуміти, хто й коли вперше запровадив його» [1]).

З чого-ж складався цей другий церковний звичай? Наведемо його загальні риси в той час, коли його в Москві осягла заборона. «Патріарх приходив по молебні в Покровському соборі на *лобне місце*, де на деякому віддаленню стояв осел, покритий багатою дергою, а біля нього боярин з деякими слугами; коли архидиякон, читаючи Євангеліє, доходив до місця, де наводяться слова Спасителя до вчеників, патріарх посилав протопопа з ключарем привести осла; наблизившись до нього, послані пере-

[1]) Веселовскій—стор. 330.

кидались із боярином розмовами, відповідно євангельскому оповіданню; потім вони вертались до патріарха, ведучи за собою осла; за ними несли дяки червону та зелену сукнину і килим, що їх патріарх постилав на сідло. Поводи держав сам царь, що йшов звичайно пішки. Потім патріарх їхав на ослі (з часом заміненім конем) просто до Спаського мосту, держучи хрест у правиці, а в лівиці—Євангеліє; перед ним ішли піддяки і співали Осанну, а попереду ходу почасту везли на особливих беньдюгах велике дерево, обвішане овочами, біля якого сиділо четверо хлопьят у білих убраннях і також виголошували Осанну. На мосту бувала зупинка; там «уготованы бывали шесть верб», коло яких стояли архирейські піддяки і співали вірші евангельскі». Такий нескладний в істоті обряд підляг скасуванню власне в ту пору, коли при роспочатому розвиті містерій він, може бути, лехко розвинувся-б до більш розлогих розмірів... Первітний вигляд обряда поволі одмінявся і упрощувався, а за патріарха Іоакима, на московському соборі 1678 року, було зроблено розслід походження «шествія» і виявилося (кажучи словами постанови), що звичай цей «попустися только благочестія ради вѣнценосцевъ» [1]). Цими обрядами не обмежовувались драматичні елементи в старій руській церкві. До її особливостів належало теж і «так зване дійство страшного суду і захована доси церемонія умивання ніг. Про дійство страшного суду ми не маємо виразних відомостів; певно, воно становило швидче звичайний церковний обхід, де символічні рухи і жести заміняли живе слово: на помості, спорудженому на внутрішньому кремлевському майдані, межи соборами, ставився образ страшного суду, до якого за тиждень до посту одправлявся хрестний хід, де брав участь царь і патріарх. Образ побожно обтирали губкою, ніби на ознаку освіження в свідомості народній памяти про страшний суд, читалось Євангеліє, співались особливі пісні, пристосовані до цього обряду і т. д. Глядачі сповнювали собою стоючи весь майдан, а для царя й патріарха спорудались особливі помеш-

[1]) Старинный театръ—стор. 331—2.

кання чи ложі» [1]). Пізніше «Сімеон Полоцкий пробував запровадити деякі драматичні й поетичні елементи в придворну церковну одправу, але спроба його не могла мати поспіху. В сіллабічних віршах роскладав Полоцкий легенду про святого на окремі куплети, що почережно співались в церкві «отроками», так як і в західній літургії вносилось співання звісних сівіллініх пророкувань про Христа. Але католицькі новики Полоцкого не стрінули спочуття в православному духовенстві, яке взагалі підозріло дивилось на нього» [2]). Вказанням цих прикладів ми можемо й обмежувати характеристику драматичних елементів у провославній церкві взагалі, і в старий її період — зосібна. З наведених данних ми бачимо, що фактів драмування церковних обрядів було в тій церкві зовсім мало; коли-ж до цього додати, що й звісні нам факти далеко не всі можно з певністю однести на конт українсько-православної церкви, то вражаюча бідність у ній драматичного елементу здається нам неспорною істиною. Яка-ж причина цього історічного факту? Ми вже її вказали: це ворожість духовенства до української народно-поганської творчости. Але-ж це зьявище ми бачили і на Заході, а тим часом там воно не пошкодило розвинутись багатій духовній драмі: очевидячки, діло було не в одній ворожості православного духовенства до народної творчости, а ще в чомусь иншому. В чомуж власне? Одповідь на це дає автор, компетентний в церковно-православних справах: «православна східна церква інакше дивилась на церковну одправу. На її погляд, церковна служба мусить не малювати і не виображати священих подій, а тільки нагадувати про них тим, хто молиться; через те вона не припускала в церковній одправі найменчого драматизма, нічого такого, що всколоже почуття і пристача задовольнення. Потім, в середні віки, на Сході цей погляд поширено було і на життя свіцьке. Дякуючи цьому погляду не тільки свіцькі потіхи, що розмаїтили нудне, однотонне

[1]) Старинный театръ. – стор. 332.

[2]) Лѣтописи рус. лит. т. Ш. стор. 20.

життя людини, одкидались, вважались за річ заборонену, але навіть вільна творчість—поезія і штука ганились і гнобились.

Россія, як вірна охоронниця поглядів своїх просвітників, цілком поділяла її погляд. Під його впливом у нас багата народня творчість поволі замирала і нарешті цілком зникла. В XI та XII вв. ми ще бачимо коло князів співотворців, що вищими перстами на живих струнах прославляли князівські чесноти, виспівували славу народности, але через два-три століття творча сила уже не була здатна гідним чином виспівати великі події народнього життя і, малюючи, наприклад, Мамаєве бойовище, оберталась по образи поетичні та по мову поетичну до старих співних слів (до Слова о полку Ігореві). Мальовнича штука обмежовувалась тільки іконописанням. Нема що казати про різні народні забавки та грища: вони цілком були одкинуті, як дійство идолослуженія».—«Коли так руська церква дивилась огулом на задовольненія, то зразуміло, що погляд її на народні обряди та церемонії, що просто вказували своє джерело в поганських віруваннях,—був ще строгіше». І хоч народ не спинявся виконувати свої поганські обряди та церемонії, вриваючись часом з ними в християнські храми і роблючи там бешкет», а про-те драма в церковному вжитку на Русі не розвилася. Навпаки,—«церковну одправу нашу в XVI та XVII вв. доведено було до цілковитого занепаду» [1]).

Таким чином, особливий аскетизм візантійського християнства, позичений нашою церквою, був першою причиною того, що духовна драма на Русі взагалі, на Україні зосібна, рано не розвилася. Була й друга причина,—не менш грунтовна, а власне—ріжниця в мовах, на яких провадилась церковна одправа у романо-германських католиків на заході, і православних славян, а з осібна українців на сході. «Засаднича ріжниця,—каже Веселовський,—межи східною та західною церквами, що містилася

---

[1]) В. Сахаровъ. (Чтенія общ. любит. дух. просв. 1880 г. апр.). Очерки церковныхъ „дѣтствъ“ въ древне-восточной Руси.

в зрозумілості церкво-одправної мови для православних, і в незрозумілості для католиків чужої їм латинської мови, яка природно викликала пояснення і тлумачення, вплинула на ріжницю долі духовного театра у обох сповідань. Там, де духовенству, з огляду на зміцнення віри, потрібно було вдаватись до драмованих обрядів, походів, хрестних ходів, де ріжноманітність убрань, наочне зображення подій поновляло і освіжало не-досить засвоєні з самої одправи істини, там мусила з особливою силою розвинутись з обрядів, походів і літургії, перейнятої театральною засадою,—духовна драма, що хутко переходила від латинського текста до цілковитого народного. Навпаки, в православній церкві, де не було конечности в поясненні того, що так ясно казала розуму стародавня, але рідня народові мова, — поривання популярізовати церковну одправу не йшло далі трьох або чотирьох обрядів, що носють в загальних рисах драматичну вдачу. Цього було цілком не досить для зародження драми в самій церкві, і коли б пізніша позика шкільної містерії не потягла за собою короткого періоду духовного руського театра, то саме його існування було б неможливе»[1]).

Таким чином, дві причини—виключний аскетизм православно-української церкви в порівнянню з західною, католицькою, та близькість народові церковної мови в порівнянню з незрозумілою для католиків латинською,—можуть цілком пояснити кволий розвит драматичного елементу та брак духовної драми в нашій церкві до 17-го в. Зовсім ясно, що та духовна драма, яка розвинулась пізніше, цеб-то в 17 віці, не могла бути цілком органічним наслідком нашої церковно-літургічної справи; що вона, очевидячки, виникла під впливом внішніх умовин, але ті умовини, як ми побачимо далі, власне й були потребою популярізації православія, релігії,—цеб-то тим самим з чого почав колись католіцізм. Значить, православіе, прийнявши в сфері драми чужі католицькі впливи, тільки спізнилось на де-кільки віків су-

[1]) Веселовскій—стор. 326.

проти захода, — і коли побачило свою помилку, цеб-то брак драми, яко форми пропаганди своїх ідей, то цю помилку спростовало зараз же.

Зазначуючи, таким побитом, вплив византійського православія на слабий розвит руської духовної драми, ми разом з тим мусимо підкреслити і ріжницю того впливу на окремі парости руського народу—московську й українську народности. Византійське православіє з його аскетичними тенденціями перейшло в однаковому вигляді до української й великоруської народностів; одначе сили історичні наддали йому з часом різні окремішности. Великорусько-московське плімя, не вважаючи на поодинокі державні спроби завести зносини з Західною Европою, огулом було од неї одрізано.

Воно виробило собі риси відчужености і відлюдности і підозрілих відносин до всього чужоземного. Те саме відбилося і на віросповідних поглядах того плімя. Раз одержавши свої релігійні форми, яко «дійсне благочестя», з самого Цареграда, великоруси ховали його довго в повній непорушності; і коли вони цурались чужоземних впливів у самих дрібних сферах життя, то тим паче не повинні були допускати їх в найважливішу сферу—релігійну. От через що всякі духовно-релігійні насолоди, в вигляді західної містеріальної драми, не могли знайти відгуку у великоруського духовенства. І хоча останнє, як ми бачили, будучи, як і на Заході, близьким до народа і його творчості, рвалось до драматичності в церковній сфері, проте лід аскетичний і повільна відчуженість зробили своє діло.

Невеличкі по кількості сліди драматичних церковних обрядів в великоруській церкві згинули, і коли б чужа духовна драма не прийшла в московщину в вигляді шкільної містерії, то дійсно нарід великоруський не мав би своєї духовної драми.

Все сказане вище про ворожі впливи византійського православія, прийнявши на увагу особливе становище великоросів за цілий ряд віків, треба, значить, передовсім віднести до історії великоруського народу і його драми.

Не зовсім так мусило бути, та й було, в українського народу. Волею фортуни йому довелося з давних-давен вступити в звязки з різними народами—спочатку з литвою, а потім поляками, і познайомитись із західною культурою. Через постійні зносини з чужоземцями наш народ у всіх сферах свого життя не став цуратись різних впливів і засвоював здобутки чужої культури. Це ми особливо бачимо в вищих українських верствах і між иншим в сфері церковних відносин. Православна церква була під однією державною стріхою з католицькою,--тому не дивно, що вплив останньої на православіє, при невідчуженості українців, мусив дійсно відбутись. Незалежно від особливостей побуту, риси західної культури, через Польщу, стали переходити і в сферу інтеллектуального життя православного духовенства: зьявлялась наука, література, штука і т. и. І коли такий вплив виявлявся вже і йшов шляхом несвідомим, то він мусив ще більше вирости, коли православна церква почула себе в ньому зацікавленою. Вона почала складати опір католицьким догмам і, щоб його зробити більш удатним, приглядалась і переймала у польських католиків засоби росповсюдження їх віровчення. Одним з засобів була наука, школа, драма, і коли духовенство почуло в них, а між иншим і в останній, потребу, — то зараз перенесло їх до свого грунту. Уже і в цьому смислі відносини українських сфер до перейманя чужих здобутків були не такими, як у великорусів. В нас по всій Україні розсипались різні школи, при повній участі народу; в московщині—треба було багато заходів уряду, щоб в смислі освітньому досягти хоч якоїсь дрібниці.

Але не тільки в цім прудчішім перейманню чужого Україна відзначалась тоді від Москви: ця її кебета не була якоюсь національною, вона випливала тільки з иншого ходу історичних обставин. До того самого прийшла згодом і великоруська народність, та й не могла не прийти,—бо людині, а тим паче народу, ніщо загально-людське не є чужим. Більш важлива для історії драми та риса української тогочасної народності і зосібна духовенства, що воно, через згадані вище причини, не бачило

особливих препон для вияву в драматичній творчості законів нормального свого розвиту. А в чому і яка була та нормальність? Духовенство чуло потребу в доповненню своєї церковної одправи драмою на сюжети божественні в цілях утілітарних, і воно на Заході ту потребу задовольнило відповідною творчостю. У нас, як ми сказали, боронило в цій справі византійське православіє і ненаглість самої потреби через близькість для народа церковно-славянскої мови.

Але, з одного боку, наше православіє не було теж саме з московським, а вдруге,—потреба могла бути задовольнена пізніше, але мусила бути задовольнена в усякому разі і мусила йти шляхом нормальним. Цей же шлях містився в тому, що драма повинна була виникнути із самої одправи і, виникнувши, бути якийсь час з нею звязаною. Але цей шлях є дорога розвиту кожної західно-европейської і навіть кожної західно-славянської духовної драми. Йдучи нею, наша драма була б тільки одним кільцем у великому ланцюгу европейської драми. Чи є ж вона дійсно тим самим? Це питання в нас мало розроблено; для старих істориків нашої драми цілком не було й відповідного матерьялу, і як про нашу драму, так і про великоруську, вони казали огулом: в нас не було б духовної драми, колиб не було занесено чужої шкільної містерії. Є одначе думка, яку ми поділяємо цілком, що наша драма не ухиляється зовсім од звичайного ходу розвиту і що тим самим наближується до творів західно-европейських. Ця думка належить проф. Петрову і в пізніщі часи підтримана Ів. Франком.

Думку цю висловлено Петровим і в ранішній його роботі, присвяченій взагалі старій українській літературі [1]) і в пізніщій, де він спеціально трактує про драму.

Тут він висловлюється цілком виразно [2]): «відносно південно руського духовного театру ми не поділяємо думки деяких наших дослідників, ніби цей театр зразу явився тута в вигляді шкіль-

---

[1]) Очерки изъ исторіи укр. литературы XVIII в.—К. 1880.

[2]) Старинный Южно-русск. театръ. К. Ст. 1882, XII, ст. 457.

них духовних драм, хоч і не змагаємось, що шкільна духовна драма була тут пануючою формою. Перші спроби наслідовного духовного театру південно-руського були, на нашу думку, чисто містеріальної вдачи і навіть часом присвячувались до церковної одправи». Ми розуміємо тут церковні пассії, доси виконувані в деяких церквах південної Россії. Ідея їх зьявилась іще в Греції, виразилась в так званому Никодимовому евангелії і в переробках його. Никодимове ж евангеліе в уривках, чи в цілому вигляді, звісно було як в Россії, так і на заході Європи, і мусило створити однакові по духу релігійно-обрядові зьявища, хоч і в різних формах. Вироблена відсіля на Заході форма пассій могла своїм чередом мати вплив на заснування південно-руських пассій, зміст і склад яких, одначе, позичено з джерел православних. На підставі однії темної уваги на рукописі Київо-михайловського манастиря, за № 1644, думають, що південно-руські пассії запроваджено, в дійсному їх вигляді, за київського митрополита Іова Борецького на київському соборі 1629 року. В наступному 1630 році видано було у Львові «Вертъ съ трагедіи Христосъ пасхонъ», з трагедії Χριστὸς πάσχων, приписаної св. Григорію Назіанзену і вперше виданої 1549 Габріелем Гарчіа в латинському перекладі. Дії в цій містерії мало: вся она обертається біля кількох особ: Богоматері, Марії Магдалини, Євангелиста Іоанна, Іосифа, Никодима і хора, що гра тут, як і в стародавній трагедії греків, ролю важливу. Промови провадються переважно діалогом, але багато сцен обертають всю пьесу в мелодраму, складаючись з довгих тірад однії і тіїж особи. Про події поза коном сповіщають вістники, що не обмежовуються при тому ролею простих гонців, але відносяться з свого погляду до переказаних подій. Слово Спасителя приводиться рідко і по змозі ближче до евангельского тексту. Хор, що знаходить завжди слово спочуття та підбадьорювання Богоматері в її горі, яке склада один з важливіших моментів пьеси, почасту ділиться на два півхора і виконує свої партії, певно, антіфонічно».

Такі данні наводяться проф. Петровим для доказу того, що і з нашою церковною одправою були звязані так, як на Заході,

містеріальні вистави. Їх він зве пассіями і виводить з Никодимового евангелія. Що є тим і другим? Так зване «Никодимове евангеліе,—резюмує характеристику його д. Мирон (Франко),—дійшло до нас у двох редакціях: повній та короткій. Повна редакція—це власне механічний звід двох окремих творів, писаних різночасно і різними авторами, власне — так званих Діянй Пилатових (Acta Pilati) — апокріфічного оповідання про муки та смерть Ісусову, та сходини Христа в пекло (Descensus Christi ad inferos) — твора, приписаного в самому тексті Левкію та Харину, синам Іосифа Богопріїмця, що воскресли з мертвих по хрестній смерті Ісуса і написали на вимагання єрусалимського сінедріона оповідання про те, що вони бачили в пеклі під час, коли в нього зійшов Христос. Обидва ці твора написані по грецеському і довгий час істнували незалежно один од другого; тільки в пізніший час вони були сполучені в одно ціле і в такому вигляді переложені на латинську мову. В грецькому тексті істнують Acta окремо від Descensus'a, і це є коротка редакція, що мається теж в славянських перекладах з грецького. Текста Descensus'a окремо від Acta нема. В латинському перекладі, що в середні віки був дуже росповсюджений в Західній Європі та мав величезний вплив на розвит західно-европейських літератур, короткої редакції нема, а є тільки повна, — цеб то збірна редакція обох творів з зміцненим за нею з IX в. назвиськом Никодимового евангелія. Порівнюючи славянські рукописні тексти цього апокріфа з текстами грецькими та латинськими, славянські вчені прийшли до цікавого і досить несподіваного виводу, що повна редакція Никодимового евангелія, яка мається в славянських списках, правда, досить рідких, церковно-славянського перекладa, що доходить, на думку М. Сперанского, «трохи чи не до перших віків християнства у Славян, в усякому разі до початкового періода славянської літератури» (М. Сперанскій,—op. cit. 58), зроблена не з грецького орігинала, а з латинського переклада цього апокріфа. Тільки пізніше й незалежно від цього переклада зроблено було переклад з грецького самих Діянй Пилатових (кроткої редакції) без «Сходин в пекло»,—і цей пе-

реклад одержав досить велике росповсюдження у південних Славян і на Русі. Правдоподібно, що на Русі до цього текста короткої редакції апокріфа було приточено скорочене оповідання «Сходин», і таким чином виникла особлива редакція апокріфа, «змішана», по вислову М. Сперанскаго,—і яка не приходиться ні до одного з чужоземних текстів» [1]).

По всьому сказаному лишається тільки вияснити, чим були по змісту згадані пассії. Самі слова «пассія», «πάσχω»—роблють на це ясну вказівку: вони значать муки, страждання, і—само собою зрозуміло — відносяться до Ісуса Христа. Тим самим вони відносяться і до так званих на Заході [2]) «Страстних видовищ», що представляли в драматичній формі важливіші моменти останньої седмиці (тижня) в житті Спасителя, починаючи з воскресення Лазаря, чи рочистого выїзду в Єрусалим, і кінчаючи появою Воскреслого учням і вознесенням Його на небо, чи навіть багато моментів всього його життя, починаючи з Різдва чи Водохрещі.

Таке то «Страсне видовище», ця «пассія», ця духовна драма, на думку д. Петрова, була приточена, була злита з церковною одправою на Україні. Встановлення й доказ подібного твердження малиб величезне значіння для історії нашої драми. Воно заповнило б промежину, яка одділяє народню прімітівну драму від штучно-шкільної, позиченої; воно б освітило ту млу, що безперечно панує в історії нашої драми при вияснені хода її розвиту. Твердження Петрова, разом з одкриттями та увагами Франка, власне й проливають таке світло на означену тьму: вони підносють виразно, що й наша церква зазнала й викохувала на своєму лоні ту-ж містерію і таким-же приблизно побитом, як це було всюди в Західній Європі. Подібні ж уваги обох учених тим важливіші, що, як було давно вже завважено Франком,

---

[1]) Южно-русская пасхальная драма — Кіевская Старина, 1906, іюль-авг., ст. 2.

[2]) ibid. стор. 20.

«історія південно-руської релігійної драми XVI—XVII вв. досп не доволі розроблена, головно через бідність матеріяла, що до нас дійшов, а також і через те, що далеко не весь відомий матерьял опубліковано і науково оброблено» [1]). Як же мусимо віднестись до висловленої гадки Петрова? Проти неї рішучо повстає наш шановний вчений Пав. Гн. Житецький. Він каже: «ми далекі від думки, висловленої д. Петровим, ніби—«перші спроби наслідовного духовного театра' південно-руського були чисто-містеральної вдачі і. т. д. До цього П. Гн. Житецький ще додає; «так власне він (це-б то Петров) думає про драму «Дѣйствіе на страсти Христови» і т. д. По цьому наш учений робить закиди з приводу цієї драми, щоб довести, що вона не могла бути пристосованою до нашої церкви і являється шкільною містерією. Ми готові булиб визнати всі докази шановного вченого, колиб, справді, було про що змагатись. Але ми дозволяємо собі завважити, що в д. Петрова означене «Дѣйствіе» і не являється іллюстрацією його тези про істнування української церковної драми. Д. Петров такими вважа поки що звісні нам пассії і нічого більше. І сам д. Петров назива означене «Дѣйствіе» «шкільною драмою» (стор. 457), а коли згадує про неї, то власне тільки для того, щоб показати, як до «цих містеріальних та перекладних пассій привиті були й первітні шкільні драми київські, що теж мали своїм предметом страждання Христові. Такі пьеси: «Дѣйствіе на страсти Христовы списанное», половини XVII віка, приписувана Лазарю Барановичу, і «Мудрость предвѣчная, чрезъ благородныхъ Россіи младенцовъ въ училищномъ коллегіумѣ Кіево-могилеанскомъ стихотворнымъ сложеніемъ явствова(вшая)ся» [2]).

З цього видно, що сам д. Петров одрізня означене «Дѣйствіе», яко шкільну драму, і через те й по закидах д. Житецького теза д. Петрова лишається в силі. І як ми сказали, він в данному

---

[1]) Южно-русская пасхальная драма — Кіевская Старина, 1896, іюнь, ст. 380.

[2]) ibid. стор. 458.

випадку не лишається в числі одиничному: в тому-ж смислі висловлюється пізніще й Франко. Говорючи про другий тіп драми, цей вчений додає, що вона, «здається», «росповсюджувалась з помостів, споружених по містах в страстний пяток, чи в самій церкві, чи з окола церковної огорожі для вистави страждання, смерти і воскресення Спасителя, і т. д.» [1]). Правда, автор говорить тільки «здається»,—аргументації, в вигляди конкретних фактів, у нього сливе нема; але в науці завжди одкриття починаються з гіпотези: данна ж гіпотеза, що вводить історію українського народа, яко нормального члена, в сімю західно-европейських народів, заслугує на повну нашу увагу.

Тим часом поки що ми зостаємось в сфері тільки однії гіпотези: данних, що доводять її, будемо, звичайно, ждати, але тепер перейдемо до сістематізації матерьяла, що нам залишила від тії доби історія,—цеб то до шкільної драми.

І. Стешенко.

(Далі буде).

---

[1]) Южно-русская пасхальная драма — Кіевская Старина, 1896, іюнь, ст. 412.

Сповідь віроучителя-сектанта.

ПЕРЕДМОВА.

«Історія моєї жизні» есть сповідь віроучителя-сектанта. Біографія. її автора, Трохима Касьяновича Луценка, має велику вагу, бо він—прямий син своєї землі, і його власне життя есть життя того люду, серед якого він жив і який, як те виявляє «Історія моєї жизні», зробив його, мало не силоміць, віроучителем.

Полуденна частина Вороніжського краю ще за часів Хмельнищини і Руїни заселена українцями, найбільш з західної України. Живучи більш ніж два віка на чужині, переселенці мало втратили свого етнографичного типа, навіть у тих селах, де у перемішку з ними живуть великоруські люде. Весь склад українського побиту так одрізняється од руського, що в селі, де мирно і любовно живуть сотні років люде, здається близьких між собою народностів, не найдеться між крестьянством ні одної мішаної семьї. Однакже, черніговцеві, або полтавцеві не треба довго жить поміж вороніжськими українцями, щоб примітить велику одміну в їх звичаях. Одміну не в одежі, не в хаті, навіть не в мові, хоч мова чимало таки одхилилась до руської, а в тім, що вони думають, чим живе їх душа, яку мету життя вони вважають за найбільшу. Люде корінної України, невроку, мало живуть душею. Не те, щоб у їх зовсім не було ідеального почуття

і бажання чогось поверх хліба насущного,—воно есть, не вмерло, а тільки їм якось до цього байдуже, не це дає колір їх життю. Не можно так само сказать, що огонь народнього релігійного життя потух в корінній Україні,—він тільки холоне, застигає зверху, одягається все товще да товще корою, і не видно ніде, щоб той огонь пробив де кору і виявився не то, що гарячим водометом лави, а хоч тихим світом і теплом. Ідеал життя ще не зник овсі, алеж він так знищився, так захляв і закопавсь десь так глибоко у душі, що не світить і не гріє, і людям до його байдуже! Пережитки обрядів дохристіянської пори, що кидали поетичний колоріт на релігійне життя українця, скрізь зникають, і сливе уже й зникли, і релігійне його почуття замірає, обертаючись чим дальш у діло без души, у мертвий звичай. Чим скрутніше стає жить, тим дужче усі надії, усі бажання, усі помисли повертаються до здобичи, до користі. Про рай ще не забули, алеж і рай мають добувать, шукаючи не життя по правді, а великою свічкою, поклонами й подібним. Душевної пищи, як кажуть вороніжські сектанти, правду кажучи, їм і добуть як слід ніде, а надто такої, щоб пристала до народної вдачи і щоб година була породить таку у собі потребу, як у тому насушному хлібові, що без його й жить не можно.

Вороніжський українець, навпаки, жадно шукає правди, та тільки, шкода, поночі усі дороги здаються рівні. Проста людина перш усього іде за правдою до релігії. Наставники православної церкви не вдовольняють вороніжського українця. Річ їх здається йому сухою і неприємною. Він пішов своєю дорогою, минаючи офіціяльного учителя і десь на стороні добавляючи те, чого не дає йому православна церква, що стала за для його, як він каже, казенною.

Кажуть, що од усякого прихильного до церкви і набожного руського селянина оддає старообрядцем. Так само можно сказать, що од усякого набожного вороніжського селянина українця оддає хлистовщиною, хоч меж ними правдивих хлистів зовсім небагато; да і у тих, що сами зовуть себе сектантами, хлистовське учення виявляється зовсім не так, як між сектантами

руськими. Взагалі учення, порожденне догматичним умом великороса, не годиться для українця. Українець шука в ученії не абстрактної истини і не обряда, що служить ій символичним вираженням, а живої правди, ученія, як по правді жить між людьми. Весь символизм, всю обрядність, як те виявляє «Історія моєї жизні», одкинули навіть такі фанатіки між хлистовськими українськими віроучителями вороніжського краю, як брат Трохима Луценка, Хведор. Після такої чистки вороніжське хлистовство мало чим одрізняється од штунди.

В українських селах Вороніжського краю не збірається молодь, парубки і дівчата, де небудь смерком на улиці, не лунають то веселі, то смутні пісні, не гуде бубон і не співа скрипка,— усюди тихо, благочестиво. Иноді хоч і почується пісня, то не на улиці, а з хати. То співає не молодь, як на Україні, а женаті і старі люде, поважні і благочестиві, запершись у хаті якого небудь набожного і певного сусіди, співають божественні псальми, або, як вони кажуть, са́льми. Співаючи, а потім балакаючи про «святе», про те, які муки терпіли святі люди за правду, та споминаючи й свої гріхи, просять один у другого прощенія, цілуючись і гірко ридаючи. Так просижують усю ніч до білого світу і доводять себе до невимовної екзальтації.

Хто почав учащать у такі беседи, той незабаром міняє свої звичаї—кидає пьянствовать, коли за ним був такий гріх, перестає бить жінку і дітей, стережеться усякої кривди, стає иншим. До церкви вони ходять, православні обряди справляють, святих чтуть. В Вороніжі на празник Митрофанія збіраються тисячи прочан із широкої округи. Як вийде з манастиря процессія з мощами угодника, круг раки, мов розворушена комашня, кипить і метушиться тиск народу. Над ракою, наче рій бджіл, летять сувої полотна, мотки ниток, куски сукна, хліб, гроші і всяка сільська всячина—це лепта удовиці, що біднота несе на жертву Божому угодникові за спасення души. Як зарябіє в очах одежина і убрання всяких колірів, баришенська модна шляпка, повстяні брилі, червоні спідниці і постоли, обуті на білі онучі аж до колін і переплетені навкрест чорною перевязкою, зовсім як у ски-

фів на відомій вазі, то, здається, бачиш картину релігійного екстаза стародавнього віку. Одначе душевне утішення, тиху беседу про «святе», про праведне життя на світі і все те, за чим тиї прочане прийшли з далеких країв, їм дають не в манастирі, а за його стінами ті віроучителі, що прийшли сюди з клунками за плечима, тиняючись увесь свій вік із одного святого міста в друге; та ще ті «матушкй», що спасаються у «скитах» під манастирською горою і в підгородній слободі Чижовці. Там жила і та матушка Марія Ивановна, що про її з таким поваженням розсказує в своїй автобіографії Трохим Касьянович Луценко. Слово її між тим селянським людом, що шукає правди і утішення релігії, має таку вагу й силу, і так авторітетно панує над віроученіями і віроучителями, як ні одній офіціяльній духовній власті і не снилось. Брата автора «Історії моеї жизні» Хведора, невпинного й дикого фанатіка, вона засудила на сім літ у Соловецький манастирь на послушання, і той одбув наложену на його епітемію. Таких скитів, найбільш жіночих, чимало у південній Вороніжчині і там-то темний люд знаходить собі моральну й релігійну утіху і пораду. Може поученія тих простих і малограмотних наставників иноді оддають трохи чимсь дикарським, алеж по своїй щирій вірі і містиціжму вони мають велику силу і викликають у простого серцем люда глибоке душевне порушення. Здається, можно сказать без помилки, що під таким духом релігійного і містического впливу росте і розвивається не мала частина української молоді того краю. На цім то грунті родяться і живуть такі учителі, як брати Луценки, про яких між людом корінної України тепер і помислити не можно.

Сімья, де родився і виріс автор «Історії моеї жизні», жила в павловському уїзді вороніжської губерніі, була письменна і дуже набожна, з релігійно-містичним колорітом, як і багато семей округй. Такими, хоч може і з більшим почуттям, росли Трохим і старший брат його Хведір Луценки. Докори духовенства і цькування полиціею зробили їх віроучителями, а тюрьма з кайданами та засилка—мученіками за віру й правду і пророками—das ist eine alte Geschichte. «Історія моеї жизні» дає доволі матеріялу

для характеристики життя її автора в дітські літа, в літа ранньої. молодості і перших ступнів сектанства.

Що найбільш чинило йому на цьому путі тугу і спиняло віру в правду хлистовського ученія—це учення об душевному очищеніи через совокуплення з вірою з поважною і щирою людиною—«культ кохання», як невірно звали його там де-хто із інтелігентів. Цей «культ» дуже бентежив совість молодого і чистого душею віроучителя і найбільш чинив йому горе і боротьбу з самим собою. Не чуючи в собі сили одразу принять або одкинуть той «культ», він став шукать помочи і поради у людей. По справам віри у його не було більшої людини, як матушка Марія Ивановна, а вона почитала це учення за саме гидке непотрібство й роспутство. Не за що й брат його Хведір покуштував Соловків, як не за гріх по цьому ж «культу кохання». І от поруч з ним стали з одного боку матушка Марія Ивановна і своя власна совість проти «культа», а з другого—брат Хведір і сектанти наступають за культ: «або прийми це учення, або ти зрадник, ти не наш».

Сама висока річ після релігії у Трохима Касьяновича була наука. Сам добре письменний, але зовсім мало освічений, він почував у науці таку велику силу, що для неї, по його мислі, немає впину рішить і зробить усе на світі. У ій сила, у ій і правда. Таку ж силу й таку правду він почував і в людях науки, яких йому і бачить мабуть не приходилось. Він пильно їх розшукував, йому потрібна була їх поміч, щоб розібрать ті страшні тайни, що гарячим залізом пекли йому душу і не давали супокою ні в день, ні в ночі. Нарешті йому посчастило: він найшов таких, як йому треба людей, зразу аж двох. То були Іван Омелянович Кобзарев, серетарь поліції города Павловська, народолюбець часів «Основи» і етнограф-любитель, і Борис Станиславович Познанський, тоді обиватель Павловська, добре відомий читателям «Київської Старини», освічений знаток побиту вороніжського украінця і мабуть досі чи не единий його етнограф. По почину д. Кобзарева і з його принуди появилась на світ «Історія моєї жизні». Кожний інтелігент здавався молодому ві-

роучителеві носителем правди і просвіти, і справді можно сказать, що йому посчастило, бо йому не прийшлось каяться за свою віру в інтелігента: обидва його нові знакомі були щирі і освічені люди, які не часто трапляються і не в таких глухих закутках, як Павловське; особливо це можно сказать про д. Познанського. Це діялось у восьмидесятих роках минулого віку.

Додивляючись до того овощу, що вродило насіння, посіяне інтелігентами в голові і в душі автора «Історії моєї жизні», треба признаться, що небагато користі дала йому компанія з інтелігентами. Правда, «культ кохання» він покинув без каяття і вороття, за те і ученіе його згубило свою цілість, сміливість, гордість і непохибну віру, а значить і силу. Перш його речі палали огнем гніва проти ворогів добра і правди і збірали круг його сотні прозелітів, навіть таких, що покинули за для його инших наставників, і Хведора в тому числі. Тепер замість огненних річей стали холодні, реторичні поученія, иноді з коліром пантеізма і утілітаріанізма. Вони не дошкуляли уже, як кажуть, до живця. До його ходили, як на поденщину, і слухали без жару, без душевного порушення. І справді, учення без палкої віри, без сили огню, — чого воно стоїть. Він сам це почував, і воно не мало його вражало. Авдиторія його що день рідшала, а як вернувся із Соловків Хведір, один по одному перейшли до його од Трохима мало не всі ученики.

Не меньш вражали його і всякі домашні хазяйські злидні. Старий Касьян Луценко був заможний хазяїн, і після його Хведорові да Трохимові достався добрий шматок хліба. Хведір не забарився ростратить все своє добро, ще й братові поміг зовсім знищить своє хазяйство. Та і окрім того, повинний часто кидать хазяйство за справами віроученія, а то й зовсім переселяться із села в село за повсякчасними утисками полиції, Трохимові поневолі прийшлося розстроїть свої хазяйські діла і звести хазяйство до того, що воно перестало годувать його семью. Прийшлось жить коштом громади, коштом тих людей, що його слухали, як звав він свою паству. Це невимовно пригнітало його, як віроучителя. Він ще недавно гремів громами на попів за те,

що вони за гроши продають благодать Божу, а тепер самому прийшлось торгувать тією благодатію; як би він сам, то скоріше вмер би з голоду, ніж дойти до такого, як він почитав, гидкого гріха, а то за ним тяглася чимала та ще й подвійна семья. Дівчина чи молодиця, кажуть розумна й гарна людина, та ще й хорошої вроди, приблизилась до його спершу ради духовного очищенія, а далі стала його жінкою і перейшла в його хату жить вкупі з законною семьею. Законна жінка тихо терпіла свою замістительку, раз що считала це діло святим, а вдруге, що та корилась ій, як би матері. Самому віроучителеві було байдуже. Поки він вірував у той «культ», він не доглядався доладу у свої семейні справи, а як ця віра зникла, то й це діло давило його, нагадуючи по всяк час, що його слово йде не по одній стежці з його ділом.

У цей самий драматичний час життя віроучителя мені трапилось з ним стрінуться. Це було в початку девяностих років в городі Павловському, де жив тоді Б. С. Познанській у власному будинкові, осторонь города, недалеко од Дону.

Буваючи у Павловському, я було ніколи не промину навістить Б. С. Якось лучилось попасти у Павловське як раз об ярмарку. Простуючи через ярмарочий майдан до будинку Б. С., я стрів на дорозі самого хазяїна. Розговорились.

— Чи не хочете, питає він, познакомиться з Касьяновичем? Він тут десь на ярмарку.

Касьяновича, як звичайно звали Луценка його приятелі, я вже добре знав і по «Історії моєї жизні», і од д.д. Познанського і Кобзарева, про його і про сектанські діла; мені дуже бажалось його побачить і близче познайомиться. Щоб не випустить з рук такої счастливої пригоди, я став присоглашать Б. С. зараз іти шукать Касьяновича по ярмарку.

— Стрівайте! тоді зробимо ось як,—придумав Б. С.:—я піду пошукаю Касьяновича, а ви приходьте надвечір прямо на річку,—поїдем на Дін риби ловить.

Ще сонце стояло високо, як я підходив до річки. Б. С. був вже там і порався коло човна, а біля його теж клопотався,

помагаючи обряжать човен, Касьянович. Ми познайомились. Скоро налагодили човен, Б. С. сів на корму і керував, а Касьянович узяв весла, і ми почали перерізувать річку, переправляючись на той бік. Мені довелось сидіть як раз проти Касьяновича. Це був ще молодий, годів під сорок, чорнявий, середнього росту чоловік, з задуманими, глибоко запавшими очима, і гарний з виду, чепурно одягнений у таку одежу, яку звичайно носять там заможні селяне, трохи смутний і, здається, соромливий.

Ми перепливали річку у самому широкому місті, як раз там, де в Дін упадає теж немала річка Осередь. Місто дуже струмке. Треба було добре налягать на весла, щоб побороть течію, так що розмовлять було ніколи,—і ми плили мовчки. Був чудовий іюльський вечір. Переправившись на той бік до стану рибалок, ми піймали у їх, як кажуть, на срібні гачки, скілько треба стерлядок, попрохали зварыть нам уху, до чого вони великі майстрі; тим і завершили своє риболовство. Поки позбірали дровець, розвели багаття,—стало потроху смеркать, стали всі зближаться до огню, криючись од сирості, а ще більше од комарів. Наступила темна зоряна ніч, а од світу багаття здавалась ще темнішою. Беседа спершу не завьязувалась, балакали з рибалками то що, а кожний з нас почував, що це не те, за чим ми зібрались на берег Дона, і шукав способа вивести розмову на потрібну путь. Далі Б. С. пішов до човна, приніс відтіля цимбали і подав їх Луценкові.

— А нуте лиш, Касьяновичу.

Той узяв цимбали і почав грать, не дожидаючи, поки його почнуть припрошувать. Цимбали у тих краях такий звичайний струмент, як скрипка та бубон де небудь на Сулі. Цимбали Касьяновича були зроблені його власними руками, і під його прудкими паличками то сміялись, то більш плакали, як того хотів музика. Незабаром пішли співи. Попереду Касьянович співав «са́льми», а далі стали пригадувать старі пісні. Касьянович знав їх чимало, перенявши де-которі у Б. С., і добре співав гарним чутким барітоном. Жалібні наші пісні, здавалось,

дуже приходились до натури і почуття співця. Голос лився мов з души і поневолі закликав нас до прихильності і симпатії співцеві.

Поки ми романтикували таким побитом, поспіла уха. Ну, звичайно, по чарці та по парці—беседа ожила. Стали балакать про всячину—про пісні, про рідну старину, про літературу, про тяжку непереважну долю рідного слова, і про нелегше сучасне життя взагалі. Коротко кажучи, балакали про все, про що завжди розмовляє у нас компанія, де можно, як кажуть, побалакать по душі. Тільки про сектанське життя автора «Історії моєї жизні» і його пастви ніхто не промовив ні слова. Бережно оббігали цю річ, бо почували, що вона дуже вразить віроучителя, стратившого непохибність віри в правду свого ученія.

Касьянович вступав у беседу палко, на всяку мисль одликавсь великим почуттям, але і великою вірою в авторітет собесідника. Здавалось, що те, що він добув од своїх приятелів-інтелігентів і по їх указанію з книг, лежало зверху того, що він знав спершу, як масло на воді, не мішаючись. Нове знання не помагало йому переробить свій старий погляд на мир і на людські діла. У тому погляді він не догледів помилок, або однобочність, окрім, звичайно того «культа» і подібного. Для його виявилось тільки, що для спасенія души і для життя у добрі і правді есть і инші дороги, окрім небесних. Тому його навчили подвижники і мученики руської мислі, котрі, як і Шевченко, можуть, прямо дивлячись в очі правді, сказать своїй музі. «У нас нема зерна неправди за собою». Шевченка й його «Кобзаря» Касьянович добре знав, і на його погляд—то був найвисший учитель і мученик за правду й волю. Це слово «воля» давало щось таке викликаюче на прихильність до нового путі до правди, чого він не находив у Писанії. Раз поруч з старою стежкою до істини і правди проявилась нова, що кипить огнем людського життя і світить новим світом, то ця нова стала брать верх над старою, а стара, хоч він і не став считать її кривою, стала потроху заростать споришем, без волі на те самого ловця правди.

А при такій пригоді, Касьяновичу, яко віроучителеві і людині з чуткою совістю, прямо не можно було жить, нічим було дихать.

Якось навманя Касьянович кинув слово, що йому стало жить невимовно скрутню і що незабаром він має покинуть рідні палестини і переселиться на Кавказ.

Почало вже на світ благословиться, як ми покинули беседу і розійшлись хто куди, і більш Касьяновича мені не привелось бачить.

Після тії ночи пройшло коло десятка років. Багато утекло за цей час води у Донові. Касьянович, як казав, скоро переселився на Кавказ і там, років з сім мабуть буде, як умер. І. О. Кобзарев, той шо йому Касьянович подарував написану власною рукою автора «Історію моєї жизні», теж оддав Богові душу і цієї рукопісі у його бумагах не знайшлось. У минулому році поховали й Бориса Станіславича Познанського. Обидва небіжчики бажали видать у світ цю цікаву «Історію моєї жизні» і не вчинили того по цензурним обставинам. Дрюкуючи її на сторінках «Украіни» по копії, я, здається, виконаю волю небіжчиків і обовязок, що наложила на мене сила житейскої пригоди.

Вашкевич.

Історія моєї жизні [1]).

Було зо мною так. — Начинаю од коріня моїх предків. Дідушка і бабушка мої були набожні, любили церкву. Ніколи було не дожидають дзвона, а прежде йдуть і в сторожці дожидають, поки задзвонять до вутрені, або до вечерні. А до дому було як прийдуть із церкви, дак розскажуть усе, що читалось і співалось. І ходили до його (sic) люди і вони до людей, читають і співають псальми. Дід мій Андрій—не запомню, як по батюшку, неначе Явдокимович—був і сам здорово грамотний, а баба, Гапка Максимовна, була неграмотна, та так здорово умна була. Як почне разсказувать усю бувальщину, у старі годи як було, та все таке розсказує сумне та печальне, та жалосливе. А ми, маленькі, полягаєм кругом коло неї та слухаєм, та плачем. Як коли, дак і вона плаче. Та ще до моїх діда Андрія і баби Гапки їздив якийсь дід здорово грамотний, і мій дід до його їздив. Він, той дід, розсказував, як переснується дротами світ і будуть, каже, огненні колесниці бігать по землі і одберуться од панів люди, а потім і земля одбереться. І оце усе ізбулось. А щоб було що отділено од православної віри, дак нічогісінько, а тільки їх дражнили манахами. А батько мій, Касьян Андріевич, і мати, Марфа Григорьевна, були ще дужче набожні од баби, а з дідом однакові. Батько був здорово грамотний. Було кожний праздник, або неділи, повна хата людей у нас. Батько чита, або розсказує, а вони слухають, багато плачуть, а багато і так сидять. А псальом

[1]) Друкуємо не виправляючи мови. Хоч мова автора і не дуже чиста, але вона типична для Вороніжського українця. *Ред.*

дак і не співали пошти, так хиба коли-неколи. Секти ніякої вони не знали, а до церкви були такі ж приліжні, як і дід та баба. А батько дак знав, як і попу служить треба і в мирі почотний був. Був титарем і отаманом і два рази зборщиком і здатчиком рекрутів. Та характером був такий добрий, що було нікого і не налає і ніяко не оскорбить. А як коли випье горілки,—у ратуші оце хто небудь купе йому, щоб ждав подушного тому чоловіку,—дак він, як прийде до дому, а ми вже спимо де хто, дак він було так тихенько увійде, що ніхто й не почує; і матери не буде, а самъ що небудь найде на полиці, або у печі, та поїсть тихесенько, та й ляже. А з тих що ходили до його слухать читанія, дак були здорово набожні і так хороші люди і любили церкву. А один з тих людей, що ходили слухать, дак до того дослухався, що бросив батька і матір. Один раз, у неділю, прийшов він з церкви та зараз і прийшов до мого батька, та визвав на двір батька та так і упав до його в ноги, та й каже: «Спасибі і спасибі тобі, дядечку, що ти мене кормив духовною пищою. Тепер ти так накормив, що на увесь вік стане!» Та як заплаче! Та впьять у ноги тай каже: «ходім, дядечку, з цього миру; мені Господь як одкрив сьогодні у церкві, дак погибший мир». Та все плаче, та все плаче. А батько і каже: «Коли тобі Бог одкрив, дак і йди, куди тебе Бог управе, а мені нічого не звістно, да у мене жінка й дітки, я не піду. Спастись і тут можно, все рамно, ти як знаєшь».—Дак він раз ще упав у ноги батьку, та поцілував батька. «Прощай, каже, дядечку, тепер ти не побачиш мене більше на цім світі!» Обидва заплакали. Та як пішов він, дак уже більше і не бачили, а батько остався і впьять так же ходили до його люди слухать. А цього він нікому не казав про чоловіка, тільки нам, та й приказав, щоб нікому не казали.

Нас було у батька три сини: я, Трохим, був середній, а старший Хведор, а менший Стефан, та дві сестри. Мені як стало десять років, дак я над хлопцями роспоряжався над такими, як я, та над меншими. Отце було наберу їх шайку, та поведу у ліс верстів за пьять, або за сім, та жолудів збірать,

або так чого ирвать, та все було розсказую ім, що казала мені баба, або батько, та все таке сумне та жалістливе, а вони було слухають, та де які аж плачуть. А відтіля вже як ідем, дак я їм розсказую шо небудь страшне, а ідем уже пізно. І я кажу їм, щоб вони молилися, а то, кажу, нас або вовк, або відьма, або лукавий зустріне, а вони, було, моляться та плачуть. А як прийдем до дому, аж тут матері шукают та лають мене і мого батька, бо позаводив дітей.—Та було зроблю церкву, а сам попом, да служу обідню, а вони моляться. А старший брат було все з батьком на полі, або що роблять. А менший ще дуже малий був. А як став я парубком, дак усе розсказував хлопцям казки гарні та ту бувальщину, що баба казала мені, а вони було слухають та просять мене, щоб казав що небудь гарне. А як оженився я, дак став учиться грамоті, нікуди з двора не ходив, тільки до церкви. А старший брат прежде мене оженився та узяв жінку собі здорово не під моду. Вона таки і на самому ділі була нехороша по характеру. Один раз, ще тільки перевінчали їх і після свадьби стала вона вимітать сіни, а я, дівер її, такий рад їй, що так і хожу за нею. Ото вона виміта сіни, а я стою біля неї та балакаю. А собака наш ідеть у сіни. А вона як крикнеть: «Пішов, анахтемський собака!» А я, як почув, дак так дубом водосся і стало; та й думаю: що яка ж гарна та молода, та як же погано каже, та й розсказав батьку і матері. Вони так і посумніли. «Оце вона, кажуть, така буде погана». Оце ми на її і стали придивляться, і вона на самому ділі оказалась дурнувата да сердита. Брат перво таки трохи заступався за неї, а потім зачав її учить. А вона не слуха і не поніма його умного слова, і він почав її бить та наказувать. А у мене жінка хоч може трошки і не по мені, та умна та смирна, дак родителі нас стали дужче любіть.

Оце в 1872 році мене записали на службу, а брат мій менший умер у тому-ж році.

Старший син мого батька, Хведор, надумав йти у Вороніж Богу молиться, та й прийшов відтіль наче трошки ізмінитим, як був: став якось дужче набожний. Потім пішов у печери бі-

логорські того ж таки року, да й напав там у печерах того діда Ягора, що разсказував про його один чоловік нашої ж слободи, із которим знався мій брат старший по набожності. Оце він йому той дід так понравився, що він його привів до дому та посадив за стіл. А він як зачав балакать, той дід Ягор, а ми всі слухаєм. А брат прихилився до мене та каже: «Оце, братіку, такий дід, як ходили апостоли по землі, дак такий і це». А він справді балакає так, що ми ніколи не чули — якось з горячностію та здорово. Оце я вовсі став слухать і все наше семейство слухають, а брат дужче усіх слуха та плаче, та радується. А потім зачали люди йти до нас—хто послухати, а хто подивиться, та так що повна хата людей у нас. Та й сказали попу. Піп прийшов до нас та узяв того діда, повів до отамана, та там щось йому показали і роспитали та й пустили. А він упьять прийшов до нас ночувать та усю ніч пробалакав. А ми, все сімейство наше, неначе перемінилось, слухаючи його слова, та його привітаємо, як рідного батька. І він у нас пожив три дні, та й пішов не знаю куди, і ми всі його просили, щоб ще прийшов, а брат мій саме дужче просив.

Потім ще раз якось прийшов та побалакав.

А потім, один чоловік наш, той що ходив з братом моїм у Вороніж, зачав читать акахфіст Спасителю, а ми всі постановились молиться, а брат як зачав плакать та молиться так здорово, що усіх аж полякав. Батько сказав йому, щоб він вийшов із хати плакать, щоб людей не соблазняв. От він вийшов, а батько каже мені: «Піди, синок, де він є, а то щоб він поганого чого не зробив». Я вийшов. А він із-за соломи вийшов та до мене, та як ухватив мене за шию, та щось таке проговорив, що я й не поняв, та як заплаче! А я як затрусивсь так здорово, що із роду так не трусився і не бачив, щоб хто так трусивсь. Як би він не піддержав мене на руках, тоб упав на землю, так як припадошні падають. Та тоді як зачав плакати так здорово, що усіх своїх поперелякував, но вреду од сліз не чувствовав, а так наче що й в добрі, як плакав, і серце неначе ароматами наливалось, і я уже не бачив у собі кінця слізам, так що я пьять

часів плакав, не одхлипуючи. А жінка та мати, та сестра и теща усе уговарювали мене, щоб не плакав. Я їм нічого не одвічав, а тільки утирав сльози, та очищав ніс, поки аж перестав плакать. Було діло оце у вечері, часів у десять. От переночували; дід той Ягор пішов од нас не знаю куди, а ми всі його просили ще приходить, і він обіщався. А ми як остались, дак наче усі попереміняті, а брат мій, Хведор, дак так перемінився, що нічого не став робить, а все тільки читає псалтирь та акахфисти, так що по три дні не одходив од стола, усе читав та плакав і не їв і не пив усі три дні, а коли й сім.

От прийшов упьять до нас той дід і став розсказувать упьять так же, та все нагадує про тайну, щоб на тайні побесідовать. Він і тоді нагадував, та не так ясно, а тепер яснішь. Оце пішов він на тайну з братовою жінкою, а послі ще якісь дві ходили, чужі нам. А потім і моя жінка пішла, і я ходив. Він мені нічого не сказав. Я розсказав йому гріхи, а він тільки сказав: «Молись Богу». А невістка моя, що ходила на тайну до діда, розсказала батьку: «як ходила на тайну з дідом, він, каже, зо мною грішив, та і каже, що це святе діло, тільки прийми з вірою, так ти прямо у царство підеш». Батько, як почув, да у плач: «Це, каже, анцихрист нас питає». А брат Хведор зачав його уговарювать: «Ти, каже нічого не понімаєш, це святе діло він робе, у його плоть свята і він до кого прикасається, дак і той святий буде». А моя жінка нічого не казала поганого об йому: «Він, каже, тільки примір дає нам, що ми так грішимо». А я і справді повірив так. А невістка у нас була дурновата: вона, кажемо, набрехала, це—святий чоловік. А потім з тих двох жінок, що ходили на тайну, одна розсказала багато людям, «що він каже: це святе діло, та і підніма, каже, подол, щоб гріх ізробить зо мною. Я, каже, насилу вирвалась». Оце люди усі так і забалакали. А дід, як почув, що про його здорово забалакали, та порані до світа і пішов од нас. А брат мій Хведор ще дужче став читать та молиться, та поститься. Я було скажу йому: «Чом ти не хазяйствуеш? Оце ж мене беруть у службу, а менший брат умер, а ти сам остаешся батька й матір кормить, та

і не хочеш нічого робить. Хиба ж молиться, дак нічого і не робить?» А він мені й каже: «Ти й не думай, щоб я ще кормив батька та матір». А я кажу· «А як же, хто ж їх буде кормить? ажеж вони нас кормили і Богу молились, і нам, як Богу молиться, дак щоб нікого й не кормить». А він було мені і каже: — «Ти роби мовчки, а я за тебе піду у службу, а ти будеш дома кормить батька та матір. Та вірь, каже, мені, що так буде, як я кажу».

Оце було я ізрадуюсь, що мені не йти у службу, та уже нічого і не заставляю його робить, а все сам роблю.

Оце ж у началі 1873-го року прийшов той дід за три дні до того, як мене везти у службу; ще прийшли коє які люди; з ним прийшов чоловік самий умнійший на всю слободу, Илья Васильевич Павлущенко, та сів біля діда бік з боком, та і каже на діда: — «Розскажіть нам, отець Ягор, як нам на світі жить, недостойним?»—А він нам каже:—«Оце, хлопці, вам гори і вода—пийте, коли жаждущі у вас душі правди Божої». От пробесідовали пошти до світа, попрощались, та й пішли. А ми переночували, дід раненько устав, та й пішов собі, не знаю куди. А брат мій і каже:—«Благословіть, тату, випроводить діда хоч за слободу». Батько і каже:—«Ну, тож випроводь, та не далеко». От він і пішов, а ми його ждем. Він ще казав, що на службу убіраться за мене. Оце уже і розвиднілося, а його немає. Уже і снідать пора—немає. Батько послав його жінку до того чоловіка, що у нас був учора розумний. От вона прийшла відтіля та й каже: «Заходив до нас з тим чоловіком, Ягором дідом, та і пішли од нас. Я, каже, випроводив їх аж до Скарба (так називають гору), і Хведор сказав, що я дальше випровожу».

Оце ми ждемо його до вечора і в ночі — нема його і на другий день, і на третій. Мене везуть 13-го генваря на службу, а його немає. Тоді я догадався, що він мене обманював, що піду у службу, каже, за тебе. Як стали уже випровожать мене з двора, я, як подивився на хазяйство, що скотина реве, не ївши, і все сумно стало. І як зачав уже плакать. А батько й мати со-

бі ще дужче: «На кого ж ти нас, кажуть, синочок, покидаєш!» І пошти всі люди плачуть, дивившися на наше сімейство.

От мене повезли та й забрали 17-го генваря. Через тиждень приїхав до мене батько і жінка. «Що, кажу, нема Хведора?»—«Нема, кажуть! Тепер він мабудь не прийде». От погостили та й поїхали, поплакавши, до дому. От через дві неділи приїхали упьять та привезли і Хведора. Я як глянув на його, аж він такий, як мертвий: неначе у заперті був цілий год. Поздоровавсь зо мною, а я й кажу: «Чого-ж ти не пішов за мене на службу?»—«Бог, каже, не пустив мене. Та я і тепер, каже, піду. Проси, каже, батька, щоб перемінить тебе. Я і тепер переміню. Будеш просить начальства—їм усе равно». Я став батька просить, а він і каже: «Ні, синок, служи, коли Бог тобі благословив, а то ти присягав, а тепер треба присягу ломать. Колиб ти ще не умер за те, що зміним закон. Нехай він хазяйствує, а як бросе, то я і сам як небудь проживу. Тепер служба недовга, як Бог дасть, тебе дождуся. А може і він буде хазяйствовать». Я заплакав, та й кажу: «Ну, воля ваша, тату! як лучше, так і робіть». От вони погостились, та й поїхали до дому, а жінка зосталась зо мною у городі Острогожскому, і ми там були з нею, аж поки не погнали з Острогожського. Я там обучавсь у лизерті (?) службі усе літо. Батько, або мати було приїдуть до мене да й кажуть: «нічого, каже, наш Хведор не робе, тільки усе ходе по слободі співать та читать».

От первого чи що сентября мене вибрали на Кавказъ, да й погнали па вокзал Євдаковський. У Євдакові ми ночували. От у ранці всі рекрута собрались до волості получать кормові гроші, а жінка тамошня Євдаковська ходе помеж нами та й питає: «де тут Трохим Луценко?» А я кажу: «а на що тобі?»—«Іди, каже вона, тебе брат кличе».—«А де він?»—«У карциї, каже, сидить». Мене морозом так і осипало. А прихожу до присінок, а писарь каже: «Чого тобі треба?» Я кажу: «Кажуть, мій брат тут чи що у карциї».—«Як його зовуть?»—«Хведор Луценко».—«Да, есть.»—«Пустіть же, пожалуста, я подивлюсь на його. От я ухожу, аж вони сидят аж три чоловіки: два наших—Хведор та ще один та

той дід, що у нас був. Дивлюсь, вони ще не журяться; я і кажу: «За що це вас?» А вони кажуть: «ради Христа». Я зачав їх пенять, а брат і каже: «Ти на себе дивись, а об мені не журись, я знаю, що роблю». Я кажу: «ну, діло ваше». Попрощався і дав брату руб грошей.

Оце на другий день нас отправили машиною аж у Ростов, а потім на Кавказ і там приділили мене у полк. Послав до дому письмо. Оце ж ускорі получаю з дому письмо і пишуть, що брат твій сидить у острозі, а ми, батько та мати кажуть у письми, тільки-тільки що ходим. Затого повалялись з печалі, що вас було три сини, а тепер ні одного. Оце я прочитав, протираючи сльози. От через скільки время присилають упьять письмо з дому: «Батько, кажуть, твій умер, а брата заслали на поселеніе. Тепер мати уже пишить: «я, синок, буду клопотать, щоб возвратили тебе з служби до дому». Я наче сам і обрадовавсь, що до дому піду, та жалко мені стало батька і домашнього положенія. Я як прочитав письмо, то пішов на ротний двір, та уже наплакався скільки душі угодно. Я вже так і надумався до дому йти із службы, коли зачала і служба мене прельщать. Привели до нас у роту некрутів чоловік двадцять, а в нашій у роті старі салдати так плохі по службі. От ротний командир і каже фітьфебелю, щоб назначив учителей рекрутам із старих салдат. Він назначив. Оце вони учять день і два, і три. Ротний командир прийшов, подивився, як вони обучають, і зачав їх лять, що вони не так обучають. До фітьфебеля: «Ти на что, каже, назначив таких дураков для обученія рекрутов?» А він каже: «Ваше Благородіе, нету лутших. Ето самі лучші». Оце і зачали балакать ротний командир з фітьфебелем, кого назначить учить некрутов. Фітьфебель і каже: «Луценка можно назначить» — мене б оце. А ротний командир каже: «він молодий». А мені тільки другий рік наступив, як я на службі. «Дарма, каже, що молодий, він може». — «Ну, іспробуй», каже ротний командир. От ми проходим ротою із учення, а фітьфебель і каже: «Ну, Луценко, тобі обучать некрутов, послі обіда начинай, а я посмотрю». От я і начав. Він посмотрів, тай каже: «Ну, Луценко,

тобі буть учителем». А я кажу: «Я, Михайло Осипович, сам рекрут ще». — «Нічіво, ти, брат, молодчина». — «Рад стараться, кажу, Михайло Осипович!» Оце я зачав учить. Фітьфебелю і ротному командиру понравився дуже, а салдатам старим уже і не правилось, що молодий, кажуть, да ранній. А некрути дак казали: ви наш, кажуть, не учитель, а рідний батько.

Оце мені служба дуже стала гарна. Тільки раз баталіоний командір прийшов посмотріть на некрутів, та й замітив, що у того пугвичка обірвалась, а в того сіртук розірваний. От він і пита мене: «Какая твоя обязаность первая к некрутам?» Я йому проказав. «А, так ти знаешь, та не хочеш исполнять!» та як зачав мене бить по голові, та добре побив. От я рекрутів увів після ученія у казарму та й питаю: «Що, кажу, баталіоний камандир за що бив мене, чи я виноват?»—«Ні, кажуть, дядінька, ми. Ви нам приказували, щоб ми попришивали і позашивали усе, та ми не сполнили.»—«Ну, дак од цього разу щоб не було так, а то я вас ще дужче буду бить».—«Ні, кажуть, дядінька, не будем!» і після того стали ще дужче мене любить, коли бачят, що я за їх терплю. От через кільки время прийшов упьять баталіоний командир, та й приказав іскомандовать «на караул ружья» другому учителю, дальше од мене. Той скомандував, а він дивиться, аж приціл ружья отдільний од груді. Він пита учителя того: «почему приціл отділено од груді, развіе так нужно?» — «Точно так», каже йому учитель. А баталіоний і сам не зна, як його треба. Нічого не сказав тому учителю, та підійшов до мене та й каже: «Ну-ка, скомандувай «на караул». Я скомандував, а він дивиться, аж приціл ружья до грудей торкається. Він і пита мене: «Развіе приціл ружья должен чувствовать груді?» Я кажу: «Точно так, слегка должен чувствовать.»--«Ти развіе читав устав?»—«Читав, кажу, і хорошо знаю». Він тоді призвав того учителя, та й каже: «смотри, як должно «на караул» держать ружье, а ти мені врал!» Та як зачав його лаять. Та каже: «смотри, слушай Луценка, как учить некрутов, он все понимает, а ти мерзавец». І тоді уже начав мене любить і баталіоний командир. І мені служба ще получчала.

От у 1875-му году наш баталіон четвертий погнали у Грузію для схормируванія сороковой дивизіи. Дорогою ротний артельщик потеряв гроші казенні. От один день ми дньовку робили у одному місті над річкою. Оце вранці прийшов ротний командир, та й каже фітьфебелю: «Вистроювай роту на линію!» Оце вистроїли роту. Він и каже: «ну, ребьята, вибірайте артельщика, а этого искиньте, он потеряв казенні деньги. Та вибірайте не такого дурака, как это, а то всі будете отвічать, а этого я задам, каже, ув арестанські роти. Он негодяй, мошенник». От салдати і стали помежду собою балакать; когоб, кажуть, вибрать». Оце я слухаю, хтось з правого хланку як закричить: «Луценко буде артельщиком—я б оце. А мене так і похолонуло скрізь. От слухаю, другий і третій кричять: «Луценко буде»! Потім всі закричали: «Луценко»! Оце ротний командир і каже: «Виступай вперед, Луценко». От я вийшов. От ротний командир и каже «Ну, Луценко, иди, принімай от этого артельщика все, что есть, да стотри ти, не будь такий, как это, а то, брат, казна із тобою не пошуте». От я приняв усе, а той старий артельщик і каже: «от, брат, біда! ув арестанти треба йти, не знаю за віщо. Хиба б ротному командиру нельзя пожаліть, я б йому гроші отдав, которі загубив». А я і кажу: «то ж, брат, тут ротний командир не виноват, це казна. Може б він і покрив, дак йому самому треба отвічать». А тут де які кажуть «дак він-же отдасть гроші».—«Дак щож, шо отдасть? Це ж так, як і ружье, або порох, його нельзя замістить».—А може воно і не так, дак хто його знаеть, як може його і можно покрить, дак вони ж пани, не дуже люблять нашого брата». Його скинули, а мене наставили.

Оце мені служба ще получчала. От ми дойшли до Грузії, там схормирували наши полки і пригнали ще рекрутів до нас у полк. Треба упьять обучать. От раз ротний командир мене перелякав. Вистроїв роту, та і каже: «Ну, ребьята, вибірайте артельщика, а Луценку іскиньте»! Я так і обмер, потому що я знаю, що той артельщик, що гроші загубив, пішов під суд, так я думав, колиб чого і на мене не наказали. Коли слухаю, аж

ротний командир каже: «смотріть, ребьята, я ізміняю Луценку не для того, щоб він не годився. Он на все хорош, та нікому рекрут обучать, а он хорошо можить. Артільщиком хто небудь можеть, лишь би хороший чоловік». От вони і вибрали, а мене приставили до рекрутів за старшого. Я зачав обучать. Мені вовсі гарно стало. Ротний і баталіонний камандири любили мене. От один раз вивели на смотрі полковнику рекрутів усього полка. Виставили їх по-ротно. Полковник прийшов, посмотрів. Потом поставили їх у сомкнуту колону. Полковник і каже: «Хто харашо може командувать із учителей, виходь уперед камандовать». Ніхто не виходе, бояться, щоб не ошибтись. А мій баталіонний командир і каже: «Луценко, каже, господин полковник, може хорошо командувать». Він і кричить: «Луценко, вперед»! Я вискочив.—«Командувай по цілілярному маршу (sic), поширіношно, на ширинішну дистанцію, на плечо, шагом марш»! Я прокомандував. Потом обвернув колону і упьять назад прокомандував. А ротний командир так і біга коло мене—рад, що заставив полковник його роти учителя командувать полком, та й мені підказує: «Смотри, Луценко, вот интерес, ми командуєм полком, смотри не ошибись». Оце я прокомандував все, що нужно було, потом пошли у казарми. Ротний командир не нахвалиться мною; «Не я, каже, буду, щоб не призвів тебе старшим ундір-офицером». Оце моя служба пішла уперед—честь і слава. А із дому письма шлють, що клопочим, каже, тебе додому. Оце як надумаю про дом і про все домашнє, дак так печаль оступить душу, що аж заплачу гірко. От мені один раз приснився сон. Наче я йшов до дому, а мати стрілася ізо мною. Я і кажу їй: «Оце я уже до дому йду, мамо. А вона і каже мені: Ні, каже, синок, ти ще не прийдешь до дому, а через два округи прийдеш. Оце я як став думать, які це два округи, та вже через півгоду приснилось: Прийшов дід до мене старий та білий, та й каже: «Ти чого думаеш, які це два округи? Це два годи. От тих пір, як приділився ти у полк як пройде два годи, так і підеш до дому». Я з такою радістью проснувсь, що наче вже я дома. Так мене

сон увірив, що вже непремінно пійду до-дому. От дождав того времені, що два годи пройшло, я і пішов до дому,—прийшла бомага.

Оце ж як прийшов до дому, тут у хазяйстві багато кой чого порозорялось. Я все посправляв. Тут мені вже розсказали про брата Хведора, як він занімавсь ученням. Усе, кажуть, ходе по слободі, хто покличе, та все співа, та чита книги, та із жінками чужими гріх робе. Каже жінкам, що це святе діло, а вони де які і вірять йому. А де яки, каже, пособлазнялись, та пішли, кажуть, до попа та і розсказали попу. От піп зараз і призвав його до дому, та і каже: «Как ти, Хведор, смієшь наставлять людей? Я пастирь і то не хожу так, а ти што такоє»?—«А я ваш помошник буду. Вам же ніколи ходить наставлять людей, за багатством, що надрали із людей; ви, батюшка, як «господи помилуй» скажете кому небудь, так і давай руб серебром, а я дурно, ради Христа скажу, от мене і кличуть добрі люди. А за вас я зумію сказать людям слово, а може ще й лучше». — А він каже, розсердивши уже: «Как ти смієшь так поступать зо мною? Я на оканції в апостола, мені это вручено наставлять людей! А ти как смієшь развратничать. Ти должен мене слухать, я на это учився. Я, когда обличаюсь на службу, то той же Спаситель». А Хведор каже: «Далеко куцому до зайця, так тобі до Спасителя, або до апостолів рівняться. Вони цигарки не курили і табаку не нюхали, і горілки не опивались, і людей не драли, так як ви дерете».—«А ти знаєшь, свиня, какой за табак гріх»?—«Я, каже, не знаю, який там гріх, а тільки там співається: «смотри, чоловіче, на образ святий—будешь, чоловіче, і сам ти такий». Дак, каже, скільки не дивився, дак нема не одного святого, написанного з трубкою, або із табакеркою. А як чорт написаний, так і з трубкою. Оце і до вас як би прийшов, а у вас би у хаті ладанець би роскурений, да лампадик засвічений перед иконою, а ви б сиділи за столом та евангелію читали, от би я і повірив, що апостол. А то, бач, у вас за столом, замість евангелії, куча табаку насипана, а святим иконам накурили диму, що і самому дихать нікуди».—Оце він,

каже, як розсердивсь, да як ударе по шиї кулаком Хведора. «Вон, каже, свиня, з хати! Прийшов наставлять і меня? Не наставишь! Я тебя в Сібір задам! Я тобі покажу, як наставлять людей»! А Хведор одвернувсь, та каже на попа: «Бач, каже, як христиться, дак у тебе рука коротка, не стає і до лоба, а як биться, дак бач яка довга, бодай вона тобі одсохла. Хиба благословенна рука бьеться? Ти ж казав, я апостол!» І там у попа у хоромах був і отаман і два старика, слухали оце все да нічого і не кажуть. Він на отамана як крикнеть: «Бери його, сякого-такого, та веди у карцію! Я дам стрясу, його задам»! А отаман доводився двоюродний дядько Хведору. Він і каже дядьку: «Випусти мене із карції, хоч пока на твоїх руках». Він випустив, а Хведор і каже: «Ну, що дядьку, чи ти бачив, як там було у попа»?—«А тож, каже, не бачив! Хиба можно так попу казать, як ти казав».—«Ну, дарма, що б не казав, за те я-ж буду отвічать. Ти хіба все бачив, що там ни було»?—«Стало бить що бачив».—«Ну, щож ти бачив, як мене піп ударив?»—«Ні, каже, не бачив».—«А бодай же тобі повилазили! Ти ж казав—я люблю правду. Це ж правда, що він мене бив». Та й каже Хведор, повернувся до людей, що там були: «Що, каже, дивіться, бач яка правда! Оттака вона скрізь по всьому миру! Та ще хочете, щоб гарно жить було, коли ви один одного їсте!» Оце хто посміявсь, що він балака, а хто і справді розібрав, так і скаже. Оце посидів він у карції. А потім батько пішов туди у ратушу, та і каже: «що він, господа старики, вам зробив, мій син, що ви його держите у заперті»? — «А ти, кажуть, і не знаєш, що він зробив? Ти ж батько, ти ж должен його учить, щоб він так не робив».— «Я, каже, і себе іще не навчив, не то його».— «Та ти ж, каже, його родив на світ, от ти і должен його учить».—Да це-то, каже, не диво, що батько сина родив. Так і звірь і скотина родить, а оце диво, як би син та батька родив». Вони так усі і закричали: «Бач, кажуть, дивіться—і він одурів. Ну, тепер, кажуть, тобі його не бачить, його зашлють на Сібір». Оце батько попрощавсь із сином, да й пішов до-дому. Та як ліг, кажуть, на печи, та все плаче, та все плаче. А мати і пита

його, «чого це ти, старий, так плачеш? — «Чого? каже. Хиба ти не бачиш, що вже посліднього сина у нас одняли. Той умер, а того узяли у службу, а цього заплють на Сібір. Казав, каже, піп, що дам стрясу, а його задам». Оце як почула мати і сестра і жінки, та як давай голосить, дак аж сумно скрізь стало. Оце ж його повезли у Острогожске, та й посадили у в острог. Тож, кажуть, як ти зострів, його везли у тюрму.

Оце батько да мати поїхали упьять ув Острогожське. Тоді їздили до тебе, а тепер до його. Наче другий салдат. Оце, каже, як приїдем до тюрми, та вже наплачемось, наплачемось. Коли таки упустять у тюрму хоч подивиться, а коли дак і не пустять. Та як приїдуть було до дому—це вже жінка моя більше розсказувала—дак батько як піде скотині давать, а воно холодно, та скрізь сніг, а він старий та откида сніг, та так плаче, що аж лопата і груди мокрі од сліз. «Бодай вам, каже, так на тім світі було жить, як мені тепер без дітей горювать, що ви пооднімали моїх синочків». Я собі було прийду до його да ще дужче плачу Оце ж почули, що осудили його на поселення, дак батько ходе по хаті та стогне, та руки ломе. «Це ж не піп, це анцихрист! Одняв у мене послідного синочка. А мати собі криком кричить: «Мої ж синочки, мої діточки! На що ж ви нас покидали!» І ми всі голосим. Сестра його каліка, сама на собі волосся ірве та плаче: «Мої братіки, мої голубчики! Хто ж мене тепер, несчастну буде годувать!» Та понаходили люде, та уговорюють нас да і самі плачуть. Оце кое як утихомирились, припроводили його, жінку і дитинку із ним, та й стали тим тільки трошки радуваться, що тебе, кажуть, возвратять із служби до дому. Та й зачали ото хлопотать, щоб завернуть тебе із служби. А батько із печалі захворав та й вовсі недужать став. Раз у мелниці батько молов та нікого не було із завізчиків, а мелниця своя була. От на ківші як випало, а він ухватив мішок да й не підніме. От вискочив він із мельниці, щоб ізвернуть вовсі. Не звернеть, та упав на ворот та й плаче. А зять ішов по дорозі та й побачив, що мелниця біга, наче порожня, та кричить: «Тату, що там таке?» А батько й слова не промовить за слізами, тільки махнув

рукою: «йди сюда!» Він догадавсь, та бігом до мелниці прибіг, аж вона порожня меле, аж як камень не розірве. А батько упав на ворот да плаче і не одхлипне. Оце зять ізвернув мельницю, а батько ухватив його за шию, та як давай плакать: «Мої синочки, мої помошники! На що ж ви мене на старість покинули!» А зять уговорював, уговорював, та й сам зачав плакать, та прийшов до нас до-дому, та розсказуе про батька та плаче, а ми собі. Оце мені все розсказали про все. А батько, каже, тоді ускорі і умер.

Оце я год поджив дома; тут война турецька. Мене погнали уньять, і знову начали плакать мої домашні. А брата і нечуть. Ні письма не присила, нічого. От мене, дав Бог, у Вороніжі оставили, у запасному баталіоні; там мене позначили баталіонним каптинарнистом(?). Служба мені дуже гарна була. Коли слухаю, приносять мені письмо, із дому прийшло. Я взяв і начав читать. Коли це брат написав. Кланяється мені. «Мене вже, каже, Бог возвратив до-дому. Прийшов у батькову хату». Я тут ізлякавсь і зрадувавсь, що є тепер хазяїн дома. Він тепер, думаю, уже бросив те діло. Оце й мати кланяється: «Мені тепер, синок, каже, слава Богу: у нас хазяїн есть».

От приїхав і до мене у Вороніж. Ми погостились. Я обрадовався, що є тепер хазяїн дома. Коли чутка прийшла мені у Вороніж богомольцями, що він, каже, і тепер так занимається ученням, як і тоді. А я переказую йому: пущай оставить безумія, а то я, як прийду домой,—салдацьким словом балакаю,—дак я його колом із двора прогоню.

От раз зайшли до мене той дід Ягор, що брата избив (совратив), та другий із ним той, що на ссильці був із ним, нашої таки слободи, і дві жінки із ними, незнакомі мені. Викликали мене із казарми, поздоровались ізо мною. А я не дуже обращаю вниманія на їх, но совість моя запретила що небудь сказать їм вопреки. А тільки покачав головою та подумав: як би взяв палігу, та зачав би ворочать, щоб не таскалися із жинками та не соблазняли людей! а їм сказав: «Мені некогда з вами гово-

рить». Оце й вони догадалися, що я їх не дуже приймаю,—вони і пішли не знаю куди.

От і в другий раз прийшов брат до мене у Вороніж і привів з собою одного мужика нашої ж слободи, та три жінки богучарського уїзду, та московка одна з ними. Найшли мене на кватері. Я був там із жінкою своєю, вона біля мене жила. От я їх прийняв як слід, напоїв чаєм і нагодував. Вони кажуть, що прийшли помолиться у Вороніж. Ото ми і забалакались. Він, брат мій, і каже: «Тут, каже, єсть матушка, ти не був у її?» Я кажу: «ні, я не був, а чуть—чув, що єсть. Ну, а яка вона?» А брат і каже: «То, парень, матушка спражня. Вона святої жизні, вона прозорлива». —«А як же вона живе?»—«Та так. Вона прежде сорок років странствовала, а тепер оце построїлась, та набрала черничок до себе та сирот, та й живуть собі. До її і странники ходять, вона прийма їх, поє і корме, і розсказує, що зна. Там, парень, така, що уже видко, що свята. Ходім, каже, коли хочеш, от і подивишся».

— «Ну, ходім.

От ми увечері, перед вечернею, пішли всі, скільки нас було. Прийшли. А вона убірається до вечерні, а нам сказала: «А ви подождіте меня»—вона з руських москалів. От ми посідали усі у хаті, та й зачали балакать про духовну жизнь. Я вже дивлюсь на їх, на своїх гостей, як на духовних. От одна, сама любиміша брату моєму, і зачала балакать ізо мною, да так бойко та сміло, та все наче хвалиться. Мені це не нравиться, що вона хвалиться. Я й кажу їй: «наче то, сестра, дуже хвалиться».— «То воно так здається тобі, я не хвалюсь, а я кажу правду».— «Та хоч і правду, дак нехай люди про твою правду побалакають».—«А почом вони знатимуть, як не розсказать?» А я і кажу: «Та ви ж уперед трошки сказали, що нами Бог владаєть, Він кому схочеть, то і откроїть нас, а кому закроїть, а теперь сами откриваєтесь».—«Да ти, каже, дуже умний»—«Да вже ж не умнійший од вас».—«Ні, в тебе дуже багацько плотського ума».—«Та вже, як такі духовні, як ви, так і я духовний такий». Вона як закрасніється: «Це, каже, в тобі біс балака». А

я кажу: «гляди, то він дома». А брат каже: «Це терпуг, він тебе підгостре. Ну, каже, годі вам так балакать, а то скоро матушка прийде. Хиба ми прийшли сюди спорить». Коли гульк, аж іде матушка із вечерні. Тільки що в хату, та й каже: «у, нончи пожари у Вороніжі». А та жінка, що я спорив: «Де, де, каже, матушка, пожар?» А я догадався, що вона прозорлива, дак узнала, що ми спорили—оце ж той і пожар.—«Да він уже втих, кажу, слава Богу».—«Ну, слава Богу». А брат і каже: «Бач ти духовна, да не поняла який пожар, а він простий салдат да розібрав».—«Ну, тож, він умнійший, у його багато салдатського ума».

Оце нам матушка давай розсказувать, як спасаться: «Любіть, каже, друг друга, не обіжайте нікого, помогайте сиротам, удовам, немощним, не сквернословіть нікого, даже і скотини; у пости, під праздники, під пьятниці і середи не грішіть із жінками, повинуйтесь начальству і духовним пастирям, ходіть всігда в церкву, принімайте тайни христові, як можно почаще, читайте життя святих, моліться Богу більше у ночі. Іще багато розсказувала про святих життя, як вони жили та трудилися, ради царства правди, і розсказала мені, коли і як грішив і де що гарне зробив. За гарне похвалила, а за погане наказувала, да все навздогад. Більше мені казала, і ту Дарью, що я із нею спорив, обличала за гордость і тим всім повиказувала тайні діла. І я слухав її дуже усердно, та гарно мені так було, що наче я на воздусі тоді був. А брат Хведор де слухаєть, а де і своє підставить. А вона його не слуха, а переказує його слова так, що він не знає, що їй і ответить, зараз і замовкне. От побалакали ми, потім попрощались і пішли до мене на кватерю всі. Дорогою я і кажу: «Оце спражня матушка! як гарно все розсказує; вона, мабуть, всі діла наші баче». Хведор каже:—«А тож, думаєшь, не баче». А оця Одарка, що зо мною спорила, потихеньку каже йому: «Чого вона така наче горда та сердита. Ти ж її хвалив, ти ж казав, що вона двадцять годів матірью духовною уже, а мені вона здається, як що не ошибаюсь, дак і дочкою духовною не годиться, не то матірью».—«Та, тепер то так. Це вона спорти-

лась. Її возніс дуже старець Йосип, що в Задоньскому. Вона, як прийшла до його, а він побесідовав з нею, та і сказав: «Де це ти взялася, я двадцять літ тут живу, дак не бачив іще такої женщини, як оце. Тебе Бог сподобив»,—та й іще кое що казав їй. Оце вона дивиться, що він її хвалить, та й возгордилась. А то її там у Богучарі матірью називають».—«Ну, я б, кажу, не назвав. То, мабуть, такі й називають, що нічого не понімають». —Та це в тобі солдацька кров балака. Воно і ти, як познаеш цю жизнь, дак ти так не будеш балакать». От ми прийшли на кватерю до мене, я зачав читать Хведорине життя, а вони слухають, бачу, з усерддям. Як дійшло, як Федора страдала та терпіла, дак вони так і заливаються сльозами. Одна з тих богучарских жінок дак так плаче, що аж я злякався. Дужче, чім батька або матір заховала.

Оце я роспитав у брата, як там мати та сестра. «Та як ти, кажу, хазяйствуеш? Я, кажу, чув, про тебе, що ти тим же занімаешся, що й тоді». А він каже: «А ти не всякому слуху вірь. — «Дак вони ж кажуть, що правда». — «А коли не нравиться, що я соблюдаю твоє хазяйство, то я й брошу, та піду упьять туди, на Кавказ. Моя жінка там, я її не взяв для того, що, може, я тут ненужний, дак я упьять піду туди». А я кажу: «Ні, ти вже, пожалуста, не кидай, хоч поки я вийду із служби, а то хтож тих сирот буде доглядать—матір стару та сестру каліку».—«Мене те не вдерже! Їх Бог прокормить і без мене. А це як би я знав, що ти обратишся на путь-истину і будеш із нами, дак може б і не пішов».—«Та вже-ж, як воно діло гарне ваше, так хиба ж я одстану од вас».—«Ну, прощай же! служи тут не тільки царю, а і Богу».—«Та вже-ж, кажу, треба стараться».

(Далі буде).

О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи.[1]

4. *Сказаніе о Владимірѣ и Рогнѣдѣ.*

Сказаніе это распадается на три самостоятелъныхъ разсказа: 1) о сватовствѣ и насильственной женитьбѣ Владиміра на Рогнѣдѣ, 2) о неудавшемся покушеніи Рогнѣды, переименованной въ Гориславу, на жизнь Владиміра, и 3) о нежеланіи Рогнѣды вступить, по предложенію Владиміра, въ новое супружество съ кѣмъ-либо изъ его вельможъ и о принятіи ею монашества подъ именемъ Анастасіи.

Первый разсказъ помѣщенъ въ Лаврентьевской лѣтописи подъ 980 г. Тотъ же разсказъ въ нѣсколько распространенной редакціи, въ соединеніи со вторымъ разсказомъ, читается въ томъ же лѣтописномъ сводѣ подъ 1128 годомъ. Третій же разсказъ имѣется въ Тверской лѣтописи.

Были и есть еще писатели, которые все означенное сказаніе принимаютъ за чистую монету, за повѣданіе о дѣйствительно случившихся, реальныхъ событіяхъ. Большинство же изслѣдователей относятъ нашу повѣсть къ числу поэтическихъ преданій, доставшихся лѣтописцу въ письменной формѣ, или же перешедшихъ въ лѣтопись изъ дружинныхъ, либо народныхъ пѣсенъ[1]).

Я же съ своей стороны постараюсь доказать, что трактуемая повѣсть не болѣе, какъ вымыселъ, *сочиненіе*, книжная переработка матеріала, *заимствованнаго изъ еврейской письменности*.

Чтобы убѣдиться въ этомъ, необходимо разсмотрѣть каждую изъ трехъ составныхъ частей нашего сказанія порознь.

---

[1]) Див. № 4.

[2]) См. Бестужева-Рюмина: «О составѣ Русск. Лѣтописей», I. стр. 41.

а) Первый разсказъ.

Для наглядности приведу обѣ его редакціи en regard.

Лаврент. Лѣтоп. подъ 980 г.

Приде Володимиръ съ Варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: «идѣте къ брату моему и рцѣте ему: Володимеръ ти идетъ на тя, пристраивайся противу биться». И сѣде в Новѣгородѣ. И посла ко Рогъволоду Полотьску, глаголя: «хочю пояти дщерь твою собѣ женѣ». Онъ же рече дщери своей: «хочеши ли за Володимера»? Она же рече: «не хочу розути робичича (вар. Володимера), но Ярополка хочю». Бѣ бо Рогъволодъ пришелъ изъ заморья, имяше власть свою въ Полотьскѣ, а Туры Туровѣ, отъ негоже и Туровци прозвашася. И придоша отроци Володимерови, и повѣдоша ему всю рѣчь Рогънѣдину, дщери Рогъволожѣ, князя Полотьскаго; Володимеръ же собра вои многи, Варяги и Словени, Чюдь и Кривичи и поиде на Рогъволода. В сеже время (хотяху) Рогънѣдь вести за Ярополка, и приде Володимеръ на Полотескъ, и уби Рогъволода и сына его два, его и дъчерь его поя женѣ, и поиде на Ярополка.

Тамъ же подъ 1128 г.

О сихъ же Всеславичихъ сице есть, яко сказаша вѣдущии преже: яко Роговолоду держащю и владѣющю и княжащю Полотьскую землю, а Володимеру сущю Новѣгородѣ, дѣтьску сущю еще и погану, и бѣ у него (уй его) Добрыня воевода, и храборъ и наряденъ мужь; и сь посла къ Роговолоду и проси у него дщере (его) за Володимера. Онъ же рече дъщери своей: «хощеши ли за Володимера?» Она же рече: «не хочю розути робичича, но Ярополка хочю; бѣ бо Роговолодъ пришелъ изъ заморья, имѣяще волость свою Полтескъ. Слышавъ же Володимеръ, разгнѣвася о той рѣчи, оже рече: «не хочю я за робичича»; пожалиси Добрына и исполнися ярости, и поемъша вои (и) идоста на Полтескъ и побѣдиста Роговолода. Рогъволодъ же вбѣже в городъ, и приступивъше к городу, и взяша городъ, и самого (князя Роговолода) яша, и жену его и дщерь его; и Добрына поноси ему и дщери его, нарекъ ей робичица, и повелѣ Володимеру быти съ нею передъ отцемъ ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму поя женѣ, и нарекоша ей имя Гориславa; и роди Изяслава.

Предварительно указанія источника, откуда приведенный разсказъ почерпнутъ, предстоитъ исправить несомнѣнно испорченный его текстъ посредствомъ удаленія изъ него, очевидно, излишнихъ и затрудняющихъ смыслъ фразъ и отдѣльныхъ словъ и дополненія его словами и выраженіями, по ошибкѣ въ немъ

пропущенными,—а это достигается просто перестановкою послѣднихъ съ одного какого-либо даннаго мѣста на другое.

Съ цѣлію эмендаціи текста, я остановлюсь сперва на записи 980 г. и прежде всего на подозрительномъ предложеніи: «*Бѣ бо Рогъволодъ прішелъ изъ заморья, имяше власть свою въ Полотьскѣ, а Туры Туровѣ, отъ него же и Туровци прозвашася*».

Выраженіе: «Бѣ бо Рогъволодъ пришелъ изъ заморья» старинными историками понималось буквально,—въ смыслѣ пришествія Рогволода изъ-за моря варяжскаго,—изъ Скандинавіи.

Такъ, Татищевъ замѣтилъ, что «Рогволодъ былъ изъ Варяжескихъ князей, пришедшихъ съ *Рюрикомъ*» [1]). Но Карамзинъ находилъ это замѣчаніе несогласнымъ съ точнымъ смысломъ свидѣтельства лѣтописца, что Рогволодъ *самъ* прибылъ изъ-за моря [2]); отъ себя же историографъ высказалъ предположеніе, что Рогволодъ пришелъ въ Полоцкую область, «вѣроятно, для того, чтобы служить великому князю Россійскому, и получилъ отъ него въ удѣлъ сію область». Погодинъ тоже считалъ неподлежащимъ сомнѣнію, что Рогволодъ, не смотря на его славянское имя, былъ рода варяжскаго, «чистымъ норманомъ», пришедшимъ, дѣйствительно, изъ-за моря *при Святославѣ* [3]).

Нѣкоторые же изъ новѣйшихъ изслѣдователей усматриваютъ въ лѣтописномъ извѣстіи о приходѣ Рогволода и, за одно съ нимъ, князя Тура изъ-за моря подтвержденіе мысли о тенденціозномъ характерѣ легенды о сватовствѣ Владиміра, пущенной въ оборотъ въ первую четверть XII в., въ разгаръ борьбы полоцкихъ князей съ кіевскими. «Къ XII в., пишетъ покойный проф. П. В. Голубовскій, окончательно сложилось преданіе о призваніи изъ-за моря братьевъ Рюрика, Синеуса и Трувора. Легенда объясняетъ фактъ зависимости Новгорода, Смоленска, Бѣлоозера отъ кіев-

---

[1]) Исторія Россійская, кн. II, стр. 57.

[2]) Истор. Госуд. Рос. I, прим. 384.

[3]) Лекціи и изслѣдованія, III, стр. 100 и passim.

скихъ князей. Подчиненіе Полоцкой области основывали на родствѣ Изяслава съ Владиміромъ. Въ противовѣсъ этому, въ Полоцкѣ, выставляется преданіе о нѣкогда бывшей самостоятельности его, о своей собственной династіи, которая точно также основана норманскими князьями, равными по достоинству съ Рюрикомъ и его братьями» [1]).

Но шаткость этого объясненія, полагаю сама собою очевидна. Невозможно допустить, чтобы, для обоснованія самостоятельности Полоцкой земли и ея независимости отъ кіевскихъ князей, выставлялся когда бы то ни было такой уже чрезчуръ слабый доводъ, какъ пришествіе Рогволода изъ-за моря, тогда какъ всякому понятно, что, если Рогволодъ при Святославѣ пришелъ, хотя бы и изъ Скандавіи, въ Полоцкую область, не завоевавъ ее и не бывъ призванъ на княженіе самими Полочанами, то онъ могъ владѣть этою областію отнюдь не въ качествѣ независимаго князя, родоначальника самостоятельной княжеской династіи, а развѣ только по милости самодержца всей Руси, кіевскаго великаго князя, какъ одинъ изъ подручныхъ, подчиненныхъ послѣднему «мужей». Притомъ же, самая повѣсть о призваніи сѣверными славяно-финнскими племенами норманскихъ князей не только не содержитъ свидѣтельства о дѣйствительномъ, историческомъ событіи, но не заключаетъ въ себѣ и элемента народнаго преданія, являясь лишь домысломъ книжника, а именно, какъ я постараюсь доказать въ дальнѣйшемъ изложеніи моей работы, передѣлкою разсказа, заимствованнаго изъ вышеупомянутой еврейской книги подъ заглавіемъ: «Сеферъ га-яшаръ» (книги праведной). Если же въ дѣйствительности не существовало вовсе самой народной традиціи о призваніи Рюрика съ братьями изъ заморья, то въ Полоцкой области и не представлялось никакого повода сочинять, въ противовѣсъ этой сказкѣ, небывальщину о заморскомъ происхожденіи князя Рогволода.

---

[1]) «Нѣсколько соображеній къ вопросу о князѣ Турѣ». «Кіевск. Старина», за 1891 годъ, октябрь, стр. 67.

Мнѣ представляется поэтому, что въ данномъ мѣстѣ ларчикъ просто открывается,—что въ первоначальномъ подлинникѣ стояло: «бѣ бо Рогъволодъ имяше власть свою въ Полотьскѣ»—и только. Слова же: «*пришелъ изъ заморья*» отмѣчены были нѣсколькими строками выше на поляхъ рукописи, въ видѣ варіанта къ началу сегмента: «Въ лѣто 6488. Приде Володимиръ съ Варяги Ноугороду»,—какъ поясненіе, что Владиміръ возвратился съ варягами *изъ заморья*, куда онъ бѣжалъ въ 977 г., убоявшись своего брата Ярополка. Но, по оплошности переписчиковъ, выраженіе «пришелъ изъ заморья» переставлено было съ полей въ самый текстъ и отнесено ошибочно къ Рогволоду. Достовѣрность моей конъектуры доказывается Псковскою 2-ю Лѣтописью, гдѣ прямо значится: «Въ лѣто 6488. Приде Володимиръ *изъ заморья* къ Новогороду и приведе съ собою множество варягъ»[1]).

Что же касается упоминанія въ нашемъ разсказѣ о князѣ Турѣ въ связи съ полоцкимъ княземъ Рогволодомъ, то П. В. Голубовскій въ вышеуказанной своей статьѣ справедливо спрашиваетъ: «причемъ здѣсь Туръ?» На этотъ вопросъ профессоръ отвѣчаетъ такъ: «Споръ между полоцкими и кіевскими князьями, говоритъ онъ, велось, главнымъ образомъ, по вопросу о границахъ. Область племени Дреговичей, разорванная на двѣ части, была яблокомъ раздора. Природной грани не было. И вотъ, въ Полоцкѣ и выдвигается преданіе о давней связи области Дреговичей съ областью полоцкой, связи династической: Рогволодъ и Туръ—друзья-товарищи, а можетъ быть, и братья».

Не ограничиваясь этимъ объясненіемъ, авторъ счелъ нужнымъ разыскать самую основу Полоцкаго преданія.

Призвавъ на помощь данныя миѳологіи, антропологіи, этнографіи, археологіи и лингвистики, онъ выставилъ рядъ положеній, изъ которыхъ наиболѣе существенные заключаются въ томъ, что въ первобытныя времена Дреговичи, какъ и вообще славяне, а равно и другія вѣтви арійскаго племени, поклонялись быку, а

---

[1]) П. С. Р. Л., т. V, стр. 2.

на высшей ступени своего религіознаго развитія—Ярилу, богу сладострастія, олицетворяемому въ образѣ *фаллос'а*,—что для обозначенія понятій *быкъ*, *волъ* существуетъ у всѣхъ индо-европейцевъ одно общее слово: слав. *туръ*, литов. taurас, др.-нѣмец. stior, готск. stiurs;—далѣе, что въ области поселенія дреговичей съ незапамятныхъ временъ происходилъ культурный обмѣнъ между финно-угорскими и славянскимъ и литовскимъ племенами, и что финно-угры, наравнѣ съ славянами и литовцами, воздавали божескія почести *фаллос'у*, который на т. н. элтанскомъ языкѣ, донынѣ существующемъ въ территоріи, занятой когда-то угорскимъ племенемъ *Меря*, назывался *туромъ*, а вмѣстѣ съ тѣмъ поклонялись и дикому быку, обозначавшемуся заимствованнымъ, повидимому, у индо-германцевъ словомъ tarw; tarwo.

На основаніи всѣхъ этихъ предпосылокъ проф. П. В. Голубовскій пришелъ къ выводу, что культъ Ярила и Тура является тождественнымъ, что князь Туръ—патрономическій (или эпиномическій) герой, которымъ, по необходимости, воспользовались въ Полоцкѣ для политическихъ цѣлей, и что городъ Туровъ, получилъ свое названіе или отъ имени звѣря тура, какъ расположенный въ мѣстности, изобиловавшей этимъ животнымъ, или же тутъ могло совершаться поклоненіе быку—*туру* и *фаллос'у* подъ тѣмъ же именемъ.

«Мы нисколько не были бы поражены, прибавляетъ авторъ, еслибы и нашъ *Кій* оказался *фаллос'омъ*» [2]).

Съ своей же стороны позволяю себѣ замѣтить, что авторъ не пожелалъ вовсе считаться съ нѣкоторыми свѣдѣніями, указанными большею частію въ цитированной имъ же статьѣ проф. Н. Ѳ. Сумцова [1]): «Туръ въ народной словесности», а именно о томъ, что, во 1-хъ, слово «туръ», въ смыслѣ быка, вола, существуетъ не только въ индо-германскихъ, но и семитическихъ

---

[1]) Указ. статья, стр. 80.

[2]) См. журналъ: Кіевск. Старина за 1887 г. № 1.

языкахъ: въ еврейскомъ—*шоръ*, въ сирійскомъ—*тара*, въ арабскомъ—*тавръ*, въ арамейско-халдейскомъ—*торъ* или *тора* (произносятся: *тоуръ*, *тоура*); во 2-хъ, что въ русской письменности эпитетъ *волъ* употребляется для означенія понятій непреоборимой силы и храбрости: «буй-туръ Всеволодъ» [1]), «храборъ бо бѣ (князь Романъ Галицкій), яко и туръ» [2]),—въ каковомъ смыслѣ тотъ же эпитетъ находимъ, кстати сказать, еще въ Пятокнижіи: «крѣпость его (Іосифа), какъ первороднаго вола, и роги его, какъ роги буйвола» [3]); въ 3-хъ, что употребленіе личныхъ именъ людей по животнымъ встрѣчается у всѣхъ почти народовъ въ языческую эпоху и сохранилось, какъ переживаніе, и до настоящаго времени у сербовъ и болгаръ и, надо прибавить также, у евреевъ, у которыхъ обычны имена: левъ, олень, медвѣдь, волкъ.

Если же принять во вниманіе всѣ эти данныя, то необходимо признать, что имя князя Тура само по себѣ нимало не подтверждаетъ вывода о существованіи у дреговичей поклоненія племенноиу божеству Туру (Ярилу-фаллос'у тожъ) и вмѣстѣ съ тѣмъ ничуть не оправдываетъ догадокъ, касательно исторической основы полоцкаго преданія о туровскомъ князѣ.

Дѣло, однако, не въ томъ, основательны ли, и въ какой мѣрѣ, соображенія проф. Голубовскаго и другихъ изслѣдователей, занимавшихся вопросомъ о сказанномъ князѣ, а о томъ, что, по моему мнѣнію, вообще никакого такого вопроса даже и ставить нельзя, потому, что ни самого князя Тура, ни преданія о немъ вовсе никогда не существовало. И дѣйствительно, всѣ домыслы ученыхъ по сему предмету опираются на немногія слова Повѣсти временныхъ лѣтъ: «а Туры (въ) Туровѣ, отъ него же и туровци прозвашася». Но вѣдь яснѣе яснаго, что здѣсь нѣтъ даже и намека на князя, по имени Туръ, а рѣчь идетъ о цѣломъ племени, называвшемся собственно турами, или, вѣрнѣе, тырами,

---

[1]) Слово о полку Игоровѣ.

[2]) Ипат. Лѣт., изд. 1871 г., стр. 480.

[3]) Второзак., 33, 17.

но, по городу Турову, получившемъ названіе Туровцевъ, подобно тому какъ поляне по Кіеву именовались кіянами, а славяне по Новгороду—Новогородцами. Такимъ образомъ обсуждаемыя слова, какъ неимѣющія рѣшительно ничего общаго съ преданіемъ о Рогволодѣ и Рогнѣдѣ, являются совершенно неумѣстною вставкою въ текстъ, отъ которой поэтому послѣдній и долженъ быть очищенъ. А что они вставлены сюда невпопадъ переписчиками, доказывается тѣмъ, что въ болѣе пространной редакціи нашего разсказа, помѣщенной въ Лаврентьевскомъ сборникѣ подъ 1128 годомъ, нѣтъ и помину о турахъ. Настоящее же мѣсто означеннымъ словамъ—на одной изъ первыхъ страницъ начальной лѣтописи, въ описаніи разселенія славяно-русскихъ племенъ по областямъ, гдѣ сказано: «также и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне..., а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчьки ради, иже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, отъ сея прозвашася Полочане» [1]). Вотъ здѣсь-то, въ подлинной лѣтописи, послѣ реченія «Полочане» несомнѣнно и стояла: «а Туры въ Туровѣ, отъ него-же и Туровци прозвашася». Но переписчикъ Лаврентьевскаго свода эти слова пропустилъ, а впослѣдствіи, спохватившись, поставилъ некстати въ нашемъ разсказѣ о Рогволодѣ, вслѣдъ за сочетаніемъ: «имяше власть свою въ Полотьскѣ». А такъ какъ эта приписка оказалась не имѣющею ровно никакого отношенія къ передаваемому событію, то составители позднѣйшихъ лѣтописныхъ сборниковъ, чтобы какъ-нибудь ее осмыслить, подвергли ее видоизмѣненіямъ и переправкамъ. Такъ, редакторъ или переписчикъ Архангелогородскаго лѣтописца *поправилъ*: «а братъ его (Рогволода) Тыры имяше Туровъ», опустивъ вовсе слова: «отъ него же Туровци прозвашася». Составитель же лѣтописи по списку Софѣйскому Великаго Новаграда, напечатанной Академіею Наукъ въ 1795 г., пошелъ еще дальше: онъ исключилъ вовсе слово Туры или Тыры

---

[1]) Лавр. лѣтопись, изд. 1872 г., стр. 5.

и написалъ просто: «имѣ бо (Рогволодъ) власть свою Полтескъ и Туровъ».

Мнѣ предстоитъ теперь отмѣтить еще одно лишнее слово, подлежащее исключенію изъ текста трактуемаго разсказа, а также нѣсколько пропущенныхъ въ немъ словъ, занесенныхъ переписчикомъ въ другое, довольно далеко отстоящее, сказаніе Повѣсти временныхъ лѣтъ.

Лишнимъ представляется глаголъ «розути» въ сочетаніи: «она же (Рогнѣдь) рече: не хочю розути робичича, но Ярополка хочю». Что это реченіе не принадлежитъ подлинному тексту, а вставлено позднѣйшими переписчиками, явствуетъ уже изъ того, что въ Хлѣбниковскомъ спискѣ лѣтописи было сперва написано: *разути*, но потомъ исправлено: *ити за* [1]), а на такую переправку обладатель означеннаго списка могъ рѣшиться развѣ только на основаніи сличенія съ какимъ-нибудь, не дошедшимъ къ намъ, древнимъ спискомъ, либо потому, что онъ лично находилъ сказанное слово въ данномъ мѣстѣ несоотвѣтственнымъ по тѣмъ или инымъ соображеніямъ. И на самомъ дѣлѣ оно стоитъ здѣсь совсѣмъ не кстати. Указываютъ на существовавшій въ старину и сохранившійся отчасти и понынѣ обрядъ разуванія новобрачною своего мужа, символически выражающій собою взглядъ на женщину, какъ на рабыню. Но, отмѣчая это, извѣстный нашъ историкъ-юристъ, проф. В. П. Сергѣевичъ, считаетъ однако, несомнѣннымъ, что къ X в., къ коему относится свидѣтельство лѣтописи о сватовствѣ Владиміра за Рогнѣдою, въ княжескихъ и боярскихъ семьяхъ жены не были не только рабынями, но и слугами [2]). Поэтому нѣтъ основанія предполагать, что унизительный для женщины обрядъ практиковался обязательно и при совершеніи браковъ князей и бояръ; притомъ же, ни въ одномъ древне-рускомъ письменномъ памятникѣ, кромѣ разсматриваемой лѣтописной повѣсти, нѣтъ прямого свидѣтельства о такомъ свадебномъ обрядѣ.

---

[1]) Лѣт. по Ипат. списку, изд. 1871 г., стр. 50, въ примѣч.

[2]) Лекціи и изслѣд. по ист. рус. права, 1883 г., стр. 483.

Для полнаго, однако, убѣжденія въ томъ, что интересующее насъ слово здѣсь интерполировано, я укажу, откуда собственно оно попало сюда.

Подъ 985 г. въ Лаврентьевскомъ сборникѣ помѣщено извѣстіе, существенное содержаніе котораго исчерпывается сообщеніемъ, что Владиміръ, вмѣстѣ съ своимъ дядею Добрынею, пошелъ воевать низовыхъ или волжскихъ болгаръ, побѣдилъ ихъ и заключилъ съ ними миръ. Но лѣтопись, говоритъ Д. И. Иловайскій [1]), украшаетъ болгарскій походъ слѣдующимъ преданіемъ: «Добрыня, осмотрѣвъ плѣнныхъ болгаръ и увидавъ на нихъ сапоги, сказалъ Владиміру: «нѣтъ, эти не будутъ давать намъ дани, поищемъ лучше лапотниковъ». Украшаютъ ли, дѣйствительно, приведенныя подробности болгарскій походъ—это дѣло вкуса, но что онѣ, по существу, представляютъ собою сплошную несообразность, противъ этого, кажется, трудно спорить. Прежде всего невѣроятно самое участіе Добрыни въ походѣ на болгаръ. Вѣдь у Владиміра былъ воевода прозваніемъ Волчій хвостъ, посланный въ 984 г. на Радимичей, надъ которыми онъ и одержалъ блестящую побѣду. Допустимо ли, чтобы въ слѣдующемъ же году Владиміръ, пренебрегая услугами отличившагося полководца, потревожилъ для участія въ болгарскомъ походѣ своего стараго дядю, бывшаго въ то время посадникомъ въ Новгородѣ, — тогда какъ всѣ предъидущіе свои походы: на ляховъ, вятичей, ятвяговъ, а равно и послѣдующіе: на Корсунь и Хорватовъ, Владиміръ совершалъ всегда самъ, безъ содѣйствія того или другого воеводы.

Затѣмъ, что касается рѣчи Добрыни, обращенной къ Владиміру, то, по объясненію С. М. Соловьева, въ ней выразился столѣтній опытъ. «Русскіе князья, говоритъ историкъ, успѣли наложить дань, привести въ зависимость только тѣ племена, и славянскіе, и финскіе, которыя жили въ простотѣ первоначальнаго быта, разрозненныя, бѣдныя, что выражается названіемъ лапотниковъ; изъ народовъ же болѣе образованныхъ, составлявшихъ болѣе крѣпкія общественныя тѣла, богатыхъ промышлен-

---

[1]) Ист. Россіи, изд. 1876 г., I, стр. 64.

ностію, не удалось покорить ни одного» [1]). Но, при всемъ піэтетѣ къ памяти достославнаго дѣятеля науки, нельзя не признать, что онъ на сей разъ слишкомъ увлекся, усвоивъ преданію смыслъ, котораго оно ни въ какомъ случаѣ имѣть не можетъ, ибо именно «столѣтній опытъ» показываетъ, что Русь, если не покорила, то неоднократно побѣждала и заставляла платить себѣ дань грековъ, хазаръ, дунайскихъ болгаръ и другихъ народовъ, не смотря на то, что всѣ они, безъ сомнѣнія, ходили въ сапогахъ и далеко не были лапотниками даже въ переносномъ значеніи—бѣдными, разрозненными племенами.

Дѣло же въ томъ, что, какъ не существовало вовсе преданія о князѣ Турѣ, такъ не было на свѣтѣ и преданія, «украшающаго» болгарскій походъ Владиміра, а предъ нами только наборъ безсвязныхъ словъ, перенесенныхъ сюда изъ разныхъ уголковъ лѣтописнаго свода. Такъ, слова: «съ Добрынею, уемъ своимъ» переставлены сюда изъ записи подъ 980 годомъ. Профессоръ А. М. Лобода, посвятившій одну изъ лучшихъ главъ своего изслѣдованія русскихъ былинъ о сватовствѣ сказаніямъ и былинамъ о сватовствѣ Владиміра-князя, обратилъ вниманіе на то, что означенная запись вовсе не упоминаетъ о Добрынѣ, что, однако, не вяжется съ другими извѣстными о немъ данными [2]). Между тѣмъ съ увѣренностію можно утверждать, что первоначальное ея чтеніе было таково: «Володимеръ же собра вои многи... и поиде *съ Добрынею, уемъ своимъ*, на Рогволода», но впослѣдствіи подчеркнутыя мною слова были опущены здѣсь и приставлены къ извѣстію о болгарскомъ походѣ.

Далѣе, слова: «и суть вси въ сапозѣхъ», вмѣстѣ съ помѣщеннымъ въ разсказѣ подъ 980 годомъ и обсужденнымъ мною выше словомъ «розути», принимая оное не въ качествѣ неопредѣленнаго наклоненія, а какъ причастіе страдательное множ. числа, относятся къ извѣстію подъ 945 г. о войнѣ Игоря съ

---

[1]) Ист. Россіи, изд. 1857 г., I, стр. 188—9.

[2]) См. А. М. Лобода: «Русскія былины о сватовствѣ» Кіевъ, 1904 г., стр. 244.

Древлянами: «В се же лѣто рекоша дружина Игореви: отроцѣ Свѣнельжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы нази» [1]). Приставивъ сюда означенныя слова, получимъ подлинное чтеніе: «рекоша дружина Игореви: отроцѣ Свѣнельжи изодѣлися суть порты (глосса: оружьемъ) и суть вси *в сапозѣхъ* (недостаетъ глоссы: *на коних*ъ), а мы нази *и разути* (Архангелогородскій лѣтописецъ прибавляетъ: не конны и не оружны); поиди, княже, съ нами в дань»... Смыслъ этого мѣста, такимъ образомъ, какъ нельзя болѣе ясенъ: для воина одежда—его оружіе, сапоги—его конь; быть нагимъ и босымъ означаетъ, иносказательно, быть лишеннымъ того и другого.

Наконецъ, слова лѣтописнаго преданія о болгарскомъ походѣ: «рече Добрыня Володимеру: съглядахъ колодникъ..., симъ дани намъ не даяти, поидемъ искати лапотниковъ» [2]) относятся къ извѣстію о походѣ Игоря же на древлянъ. Въ лаврентьевскомъ спискѣ это извѣстіе передано кратко: «иде Игорь на древляны и побѣдивъ я, и возложи на ня дань больши Олговы». Но въ Никоновскомъ и нѣкоторыхъ другихъ позднихъ спискахъ за симъ слѣдуетъ еще: «И бѣ у него воевода именемъ Свѣнделдь и премучи Углецы, и взложи на нихъ Игорь дань, и вдасть Свентельду [3])... Здѣсь-то, вѣроятно, въ подлинникѣ и значилось, что Свентельдъ, тайно высмотрѣвъ *древлянъ*, выдѣлывающихъ колоды, убѣдился, что они до того истощены, что на полученіе отъ нихъ большей дани уже нельзя разсчитывать, почему онъ и совѣтовалъ Игорю поискать дани хотя бы отъ *Угличей*, плетущихъ лапти,—при чемъ прозвища: колодники и лапотники употреблены въ насмѣшку, подобно тому, какъ воевода Святополка Владиміровича корилъ Новгородцевъ, называя ихъ плотниками: «о, вы плотници суще». Но такъ какъ вся эта рѣчь очутилась ошибочно въ преданіи о болгарскомъ походѣ Владиміра, гдѣ фигурируетъ, также по ошибкѣ, Добрыня, то справ-

---

[1]) Лавр. лѣтоп., стр. 53.

[2]) Лаврентьевск. лѣтоп., стр. 82.

[3]) См. Бестужева-Рюмина: О составѣ рус. лѣтоп. Прилож., ст. 10.

щикамъ лѣтописныхъ сборниковъ ничего не оставалось дѣлать, какъ приписать рѣчь всецѣло сему послѣднему,—явленіе, весьма обыкновенное въ Древней лѣтописи, страдающей невообразимою перепутанностію событій, именъ, лицъ и датъ.

На этомъ я окончилъ кропотливую работу по очисткѣ текста нашей повѣсти о Рогволодѣ по редакціи подъ 980 г. и приступаю за симъ къ означенію источниковъ, откуда она заимствована [1]).

Таковымъ источникомъ слѣдуетъ, полагаю, признать помѣщенный въ упомянутой выше еврейской книгѣ «*Сеферъ гаяшаръ*», а также въ книгѣ *Іосипона* или *Іосифа Горіонида* (псевдо-Іосифа) разсказъ, содержаніе котораго, вкратцѣ, слѣдующее:

«Въ тѣ дни былъ въ странѣ Китимъ (Лаціумѣ), въ городѣ Фуцимнѣ, человѣкъ, по имени Уцу. Онъ умеръ, не имѣвъ сына, а оставивъ только единственную дочь Янію, равной которой, по красотѣ и уму, не было во всемъ свѣтѣ. Видѣвшіе ее люди Анніаса, царя Африканскаго, расхваливали ее предъ своимъ царемъ. И послалъ тогда Анніасъ къ жителямъ Китима съ предложеніемъ разрѣшить ему взять Янію въ замужество, на что тѣ изъявили согласіе. Но, едва только посланные Анніаса оставили страну Китимъ, какъ туда же прибыли посланники отъ Турнуса, царя Беновента, также съ порученіемъ сватать за него Янію. Но жители Китима объявили этимъ посламъ, что они раньше уже обѣщали выдать ее за Анніаса и должны исполнить свое обѣщаніе, изъ опасенія, что, въ противномъ случаѣ, сей послѣдній пойдетъ на нихъ войною и погубитъ ихъ страну; Турнусъ же не въ состояніи будетъ ихъ защищать. Объ этомъ жители Китима написали письмо Анніасу, который воспылалъ гнѣвомъ и, собравъ все свое войско, отправился на войну противъ Турнуса по пути, лежащему чрезъ Сардинію, гдѣ царствовалъ его, Анніаса, братъ-Лукасъ. Оба брата сѣли на корабли съ тяжкою силою и множествомъ

---

[1]) На нѣкоторыя погрѣшности текста этой повѣсти по редакціи, приведенной подъ 1128 г., я буду имѣть случай указывать въ дальнѣйшемъ изложеніи.

народа, поручивъ сыну Лукаса, Неблосу, по его просьбѣ и желанію, начальствованіе надъ войскомъ. Турнусъ съ своей стороны пошелъ съ войскомъ на Сардинію, намѣреваясь покорить ее себѣ и потомъ пойти воевать съ Анніасомъ. Противники встрѣтились въ равнинѣ Кампаніи, гдѣ произошла жестокая битва, въ которой палъ воевода Неблосъ, и войско Лукаса было поражено на-голову. Но въ послѣдовавшемъ затѣмъ новомъ сраженіи Анніасъ одержалъ верхъ надъ Турнусомъ, убилъ его и предалъ все его войско острію меча. Послѣ того Анніасъ отправился въ столицу Турнуса-Беновентъ, жители котораго ему покорились, а оттуда обратился съ своимъ войскомъ въ Фуцимну, взялъ Янію, дочь Уцу, себѣ въ жену и привелъ ее въ Африку, въ свой городъ» [1]).

Французскій переводчикъ книги „Га-яшаръ“, отсылая къ Титу-Ливію и Энеидѣ, замѣтилъ, что поцитованный изъ этой книги отрывокъ является передѣлкою въ искаженномъ видѣ преданій о борьбѣ Энея и Турна изъ-за руки Лавиніи, переименованной здѣсь въ Янію, и о войнахъ римлянъ съ карѳагенянами [2]). Съ другой стороны изслѣдователи русской былевой поэзіи указываютъ, что насильственное добываніе красавицы-невѣсты составляетъ ходячую тему, пѣсенный эпическій мотивъ, встрѣчающійся и въ русскихъ былинахъ, и въ сѣверныхъ сагахъ, и въ лонгобардскомъ циклѣ сказаній и проч. [3]). Все это, безспорно, такъ. Тѣмъ не менѣе едвали можно сомнѣваться, что образцомъ для лѣтописнаго разсказа о женитьбѣ Владиміра на Рогнѣдѣ послужила ближайшимъ образомъ вышеприведенная повѣсть, содержащаяся въ книгѣ „Га-яшаръ“. На эту мысль наводитъ уже то соображеніе, что съ русскими и инонародными былинами о сватовствѣ нашъ лѣтописный разсказъ въ подробностяхъ никакого сходства не пред-

---

[1]) «Сеферъ га-яшаръ». Варшава. 1878 г., стр. 107—89.— «Іосипонъ». Люблинъ, 1888 г., стр. 9.

[2]) См. въ сборникѣ Миня: „Dictionnaire des Apocryphes“, t. II, p. 1242 ff.

[3]) А. М. Лобода, указ. сочин., стр. 240 и pass.

ставляетъ, и что ни откуда не видно, чтобы сочиненія Тита-Ливія и Энеида пользовались въ древней Руси какою-либо извѣстностію тогда какъ подъ вліяніемъ книги „Га-яшаръ“ сложились нѣсколько древне-русскихъ сказаній и, между прочимъ, какъ мною уже замѣчено было выше, сказка о Шемякиномъ судѣ и лѣтописное извѣстіе о нравахъ и обычаяхъ древлянъ, радимичей, вятичей и сѣверянъ. Лучшимъ, однако же, подтвержденіемъ этой мысли могутъ служить отдѣльные слова, обороты рѣчи и весь вообще складъ нашего разсказа, обнаруживающіе въ составителѣ его короткое знакомство съ еврейскою письменностію.

Для выясненія этого я подвергну стилистическому разбору версію подъ 1128 годомъ, какъ болѣе пространную и, по всѣмъ признакамъ, старшую возрастомъ, сравнительно съ записью подъ 980 годомъ.

1) «О сихъ же Всеславичахъ сице есть, яко *сказаша вѣдущіи*».

Подъ послѣдними словами желали понимать пѣвцовъ, пѣснотворцевъ, и находили параллель въ скандинавскихъ сагахъ: dicunt viri scientes et rerum periti [1]). Между тѣмъ и въ еврейскихъ агадическихъ сборникахъ легенды и притчи нерѣдко начинаются глаголомъ въ безличной формѣ: *амрý* — сказали (слав.: яко рѣша, рекоша), или: *амрý-хахáмимъ*—сказали мудрецы, точнѣе, ученые, свѣдущіе люди. Подобное же выраженіе встрѣчается въ самой Библіи: «Сего ради *рекутъ притоучницы*» (Числа, 21, 27).

2) «И бѣ у него Добрыня воевода, храборъ и наряденъ мужъ».

Въ ветхозавѣтныхъ книгахъ сплошь и рядомъ употребляется въ приложеніи къ ратнымъ людямъ и полководцамъ постоянный эпитетъ, выражаемый двумя словами: „*гибборъ хаилъ*“—храбрый-воинственный, которые въ русскомъ переводѣ Библіи передаются просто: храбрый. Кромѣ того, встрѣчается очень часто слово

---

[1]) А. М. Лобода. указ. соч., стр. 243.

«хаилъ» въ сопровожденіи слово «ишъ»—мужъ,—каковое сочетаніе толкуется неодинаково: славянскій переводъ передаетъ: мужъ силенъ, синодальный русскій переводъ имѣетъ: человѣкъ весьма знатный, Лютеръ переводитъ: ein weidlicher Mann—бравый, дѣятельный, распорядительный человѣкъ [1]). Авторъ же лѣтописнаго разсказа надѣлилъ Добрыню-воеводу эпитетами обоего рода, умѣло подобравъ для передачи библейскаго сочетанія «ишъ хаилъ», выраженіе: «наряденъ мужъ», которое, по объясненію И. И. Срезневскаго [2]), и значитъ: распорядительный человѣкъ.

3) «Онъ же (Рогволодъ) рече дьщери своей: хощеши ли за Володимера? Она же рече: не хочю *ити за* робичича (въ Ипат. спискѣ: Володимира), но Ярополка хочю».

Предоставленіе отцомъ своей дочери самой рѣшить единолично и безапеляціонно, принять ли, или отвергнуть сдѣланное ей брачное предложеніе,—это совсѣмъ не соотвѣтствуетъ семейнымъ нравамъ и обычаямъ, господствовавшимъ на Руси, какъ въ низшихъ, такъ и высшихъ слояхъ общества не только въ X—XII в., но и въ болѣе позднее время. Извѣстно, что еще въ XVII ст., по свидѣтельству Котошихина, въ брачныхъ сговорахъ участвовали только женихъ, или его родители, и родные невѣсты; съ мнѣніемъ же и волею самой невѣсты вовсе не справлялись, и она обыкновенно до замужества жениха своего даже и не видала. Заимствованъ же приведенный эпизодъ изъ книги Бытія. Когда Эліэзеръ, домоправитель Авраама, высваталъ для Исаака Ревекку, то родные ея, прежде, чѣмъ ее отпустить къ жениху, сказали: «призовемъ откроковицу, и спросимъ ее. И призвали Ревекку, и сказали ей: пойдешь ли ты съ этимъ человѣкомъ? Она сказала: пойду». [3]) Въ нашемъ же разсказѣ, какъ это по ходу его и требовалось, Полоцкая княжна отвѣтила отказомъ выйти за Владиміра: по Ипатьевской лѣтописи, какъ мы видѣли, безъ всякаго

---

[1]) Ср. напр. книгу Руѳь, гл. II, ст. 1.

[2]) Матеріали для словаря древне-русскаго языка, т. II, стр. 327.

[3]) Бытіе, XXIV, 58—59.

объясненія причинъ, а по Лаврентьев. списку отказъ мотивированъ тѣмъ, что она считаетъ ниже своего достоинства выйти замужъ за сына рабыни—робичича. Въ этомъ послѣднемъ словѣ историки усматриваютъ связь обсуждаемаго разсказа съ достовѣрными данными, относящимися къ князю Владиміру, такъ какъ, по свидѣтельству Повѣсти временныхъ лѣтъ, Владиміръ на самомъ дѣлѣ былъ незнатнаго происхожденія, какъ рожденный отъ Ольгиной ключницы. Но я позволяю себѣ утверждать, что тутъ одно лишь недоразумѣніе. Вопервыхъ, вмѣсто «ключницѣ» Лаврентьевской лѣтописи, Ипатьевскій списокъ, а равно Лѣтописецъ Переяславля Суздальскаго имѣютъ: «милостьницѣ», т. е. любимица, что совершенно мѣняетъ картину. Во вторыхъ, въ самихъ именахъ матери и дѣда Владиміра заключается указаніе, что они были княжескаго рода. Мать называлась *Малушею*, а по Никоновскому и Архангелородскому спискамъ—*Малкою*; дѣдъ же именовался: *Малъкъ*, а по Ипатьевскому списку *Малъко*, Любечанинъ. Такое совпаденіе однозвучныхъ именъ даетъ основаніе полагать, что это не личныя, а нарицательныя имена. И дѣйствительно, царь или, вообще, властитель по еврейски—*мелехъ*, по арабски—*маликъ*, по халдейски—*малка*; царица по арабски—*маликатъ*, по еврейски—*малкá*, по халдейски—*малкета*. Принимая же въ разсчетъ, что въ хронографахъ и лѣтописяхъ нерѣдко титулы выдаются за имена собственныя, можно заключить, что дѣдъ Владиміра по матери, по имени неизвѣстный, былъ Любечскимъ княземъ. Подобное смѣшеніе титула съ личнымъ именемъ встрѣчаемъ также въ сказаніи о Соломонѣ и царицѣ Савской, помѣщенномъ въ хронографѣ по рукописи XV в., откуда оно напечатано въ христоматіи Буслаева. Это сказаніе, цѣликомъ заимствованное, какъ я показалъ въ одной изъ моихъ замѣтокъ, изъ популярной у евреевъ арамейской парафразы книги Эсѳирь, начинается: «и бысть царица южическая, иноплеменница, именемъ *Малкатка*. Но такого имени, конечно, въ оригиналѣ нѣтъ, а оно сочинено переводчикомъ изъ названія: «*малкатъ шва*»—царица Савская [1]). Та же царица въ

[1]) См. мою статью: „Замѣтки дилетанта на соч. проф. И. Малышевскаго: „Свв. Кириллъ и Мефодій“. Труды Кіевск. Дух. Академіи за 1889 г.

одной выпискѣ изъ Палеи, содержащейся въ сборникѣ XV ст., названа уже не Малкаткою, а *Моалкатошкою* [1]). Можно даже допустить, что и имя Древлянскаго князя Малъ не личное, а титулъ: маликъ — князь, на подобіе того, какъ титулъ хазарскаго князя — каганъ, или хаканъ,—обратился въ Лаврентьевской лѣтописи въ собственное имя: «слышавше же козари, изыдоша противу съ княземъ своимъ Каганомъ» [2]).

Если же отрѣшиться отъ застарѣлаго предразсудка историковъ, будто просвѣтитель русской земли былъ сыномъ рабыни, то приходится признать, что авторъ нашего разсказа, для усиленія эффекта, заставилъ Рогнѣду ни за что, ни про что обругать Владиміра робичичемъ, какъ однимъ изъ наиболѣе уничижительныхъ прозвищъ, при чемъ авторъ находился подъ вліяніемъ еврейскаго правовоззрѣнія, по которому нарекать кого-либо рабомъ считается обидою, столь тяжкою, что за нее полагается, по закону, немаловажная кара—отлученіе [3]). А что «робичичъ» здѣсь только бранное слово, не болѣе, доказывается тѣмъ, что Добрыня отвѣтилъ Рогнѣдѣ тою же руганью: «и Добрыня поноси ему (Рогволоду) и дщери его, нарекъ ей робичица».

Далѣе:

4) «слышавъ же Володимеръ, разгнѣвася о той рѣчи...; пожалися Добрыня и исполнися ярости».

Слово „пожалися“, т. е. почувствовалъ жалость, сожалѣніе, состраданіе, тутъ совершенно неумѣстное, должно быть перенесено въ далнѣйшее повѣданіе о мщеніи Рогнѣды, какъ варіантъ выраженія: «сжалилася бяхъ», или, по Радзивил. сп., «сожалився», о чемъ рѣчь будетъ ниже. Сочетаніе же «исполнися ярости» не-

---

[1]) См. въ Ученыхъ Запискахъ, кн. VI, 1861 г., статью Архимандрита Варлаама: „Опись сборника XV ст. Кирилло-Бѣлозерскаго монастыря“.

[2]) Лаврент. лѣтопись, стр. 63.

[3]) Подлежащая цитата изъ Талмуда приведена въ моей статьѣ: „Критико-сравнит. разборъ устава в. к. Всеволода о церк. судахъ“. „Вѣстникъ Права“ за 1905 г., декабрь.

сомнѣнно библейское (ср. Іерем. VI, II): въ древне-русской же свѣтской письменности оно едва-ли отыщется.

5) «И повелѣ Володимеру быти с нею предъ отцомъ ея и матерью».

Это „повелѣніе“ Добрыни напоминаетъ неблагой совѣтъ, данный Ахитофеломъ Авессалому войти къ наложницамъ своего отца, Давида, предъ глазами всего Израиля [1]).

6) Наконецъ, еще одно, послѣднее, сказаніе: „И нарекоша ей имя Горислава“.

Съ древнѣйшихъ временъ у евреевъ существовалъ обычай, сохранившійся отчасти и до сихъ поръ, видоизмѣнять и перемѣнять имена людей по случаю призванія ихъ къ новому служенію или въ ознаменованіе повышенія ихъ общественнаго значенія и достоинства, или въ знакъ особаго къ нимъ расположенія, какъ, напр., въ библейскую эпоху Аврамъ переименованъ былъ въ Авраама, Іаковъ въ Израиля [2]), Соломонъ въ Іедидіа [3]); и т. п., либо по случаю какихъ-нибудь счастливыхъ или несчастливыхъ событій личной жизни, какъ напр. въ книгѣ „Руѳь“ Ноемія говоритъ жителямъ Виѳлеема: „не называйте меня Ноеміею (пріятною, сладкою), но Марою (горькою), ибо Вседержитель послалъ мнѣ великую горесть» [4]). Въ виду этого авторъ нашего разсказа заблагоразсудилъ дать и своей, жестоко испытанной судьбою, героинѣ новое имя, а ему придумать таковое было совсѣмъ не трудно. Въ составъ прежняго имени полоцкой княжны, какъ и имени ея отца, входитъ слово *рогъ*, употребляемое въ Библіи для означенія пріятій славы, величія, силы, могущества. Если же это слово прочитать на выворотъ, справа на лѣво, получается большинство буквъ реченія *горе*. Стоило только затѣмъ къ слову „горе“ присоединить реченіе „слава“, какъ намекъ на прежнее утраченное, величіе Рогнѣды, и новое имя было готово—*Горислава*.

---

[1]) Вторая книга Царствъ, XVI, 21.
[2]) Бытіе, 17. 5., 32. 28.
[3]) II Царствъ, 23, 34.
[4]) Руѳь, I. 20.

Послѣ всего изложеннаго нельзя, кажется, болѣе сомнѣваться въ основательности выставленнаго мною положенія, что разобранная первая часть лѣтописной повѣсти о Владимірѣ, Рогволодѣ и Рогнѣдѣ не только не содержитъ сообщенія объ исторически достовѣрномъ событіи, но и не носитъ никакихъ слѣдовъ опоэтизированнаго народнаго преданія, какъ утверждаетъ А. М. Лобода, въ видѣ окончательнаго вывода изъ выше упомянутаго своего изслѣдованія русскихъ былинъ о сватовствѣ, а представляется лишь продуктомъ книжнаго творчества, взросшимъ всецѣло на почвѣ библейско-агадической письменности.

Но еще въ большей степени безошибочность этого взгляда выяснится при анализѣ второй части повѣсти—о мести Рогнѣды,—къ которой я и перехожу.

б) Второй разсказъ.

Текстъ его слѣдующій:

«Поя же пакы ины жены многы, и нача ей негодовати. Нѣколи же ему пришедшю к ней и уснувшю, хотѣ и зарѣзати ножемь; и ключися ему убудитися, и я ю за руку. Она же рече: «сжалися бяхъ, зане отца моего уби и землю его полони, мене дѣля; и се нынѣ не любиши мене и съ младенцемъ симь». И повелѣ ей устроитися во всю тварь цесарьскую, якоже в день посага ея, и сѣсти на постели свѣтлѣ в храминѣ, да пришедъ потнеть ю; она же тако створи, и давши мечь сынови своему Изяславу в руку нагъ, и рече: «яко внидеть ти отецъ, рци выступя: «отче! еда единъ мнишися ходя? Володимеръ же рече: «а хто тя мнѣлъ сдѣ? и повергъ мечь свой, и созва боляры, и повѣда имъ. Они же рекоша: «уже не убий ея дѣтяти дѣля сего, но въздвигни отчину ея и дай ей с сыномъ своимъ». Володимеръ же устрои городъ, да има, и нарече имя городу тому Изяславль. И оттолѣ мечь взимаютъ Роговоложи внуци противу Ярославлимъ внукомъ».

И настоящій текстъ нуждается въ нѣкоторыхъ поправкахъ. Такъ, объясняя свое покушеніе на жизнь Владиміра, Горислава

говоритъ: «сжалися бѣхъ (въ Академич. сп.: сожалиси), зане отца моего уби» и проч. Выраженіе: «сожалися» здѣсь столь же неумѣстно, какъ въ предъидущемъ разсказѣ слово «пожалився», въ сочетаніи: «пожалився Добрыня и исполнися ярости», ибо нелѣпо сказать, что разгнѣванный Добрыня, убивая Рогволода, или Гориславa, собираясь зарѣзать Владиміра, испытывали чувства жалости, состраданія, а вѣдь другого смысла глаголъ *пожалитися* не имѣетъ. Это заставляетъ думать, что реченіе «сожалися» съ варіантомъ «пожалися» въ первичной рукописи стояло нѣсколько строками дальше, а именно въ томъ мѣстѣ, гдѣ говорится, что Владиміръ, смущенный «выступленіемъ» своего ребенка, Изяслава, повергъ мечъ; сюда-то и долженъ быть перенесенъ глаголъ «пожалися»: Владиміръ сжалился и бросилъ свой мечъ, которымъ хотѣлъ умертвить Гориславу.

Затѣмъ, сочетаніе: «и давши мечь сынови своему Изяславу» должно быть дополнено словами: «дѣтьску сущю», стоящими въ началѣ перваго разсказа о Рогволодѣ и Рогнѣдѣ: «а Володимеру сущю Новѣградѣ, дѣтьску сущю, еще и погану», ибо относительно Владиміра, сообщеніе, что онъ былъ еще ребенкомъ, когда княжилъ въ Новгородѣ и задумалъ свататься за Рогнѣдою—верхъ несообразности. (Къ фразѣ: «еще и погану» я вернусь ниже).

Далѣе, въ заключительномъ предложеніи. «И оттолѣ мечь взимають Рогволожи внуци противу Ярославлимъ внукомъ», оборотъ «взимають мечь» сомнителенъ, такъ какъ онъ не повторяется нигдѣ болѣе въ древне-русской словесности. Мнѣ казалось бы, поэтому, что, вмѣсто *мечь* должно читать *месть*. Выраженіе же: брать месть, отомстить—библейское, употребленное, напр., въ книгѣ пророка Исаіи (47. 3): «*возму мщеніе*, и не пощажу никого». Параллельное мѣсто находимъ въ самой Начальной лѣтописи: «И о томъ бысть межи ими *ненависть*, Ярополку на Ольга [1]).

---

[1]) Лаврент., стр. 73.

Обращаясь засимъ къ самому содержанію разсматриваемой теперь повѣсти, нельзя не замѣтить, что оно, даже для выдуманной сказки, чрезчуръ уже затѣйливо. И дѣйствительно, Горислава покушалась зарѣзать Владиміра соннаго, но онъ вóвремя проснулся и схватилъ ее за руку. Естественно было ожидать, что Владиміръ, который только за грубый отказъ Рогволоды выйти за него замужъ воспылилъ гнѣвомъ и не замедлилъ убить ея отца, а ее обезчестить, — тѣмъ болѣе преисполнится ярости за сдѣланное женою покушеніе на его жизнь и безъ дальнихъ проволочекъ убьетъ ее вырваннымъ у нея же ножемъ. Между тѣмъ Владиміръ на сей разъ сохраняетъ ничѣмъ необъяснимое хладнокровіе и чинитъ женѣ допросъ, добиваясь отъ нея объясненія причинъ, побудившихъ ее къ покушенію. Горислава оправдываетъ свой поступокъ обстоятельствами, отлично извѣстными самому Владиміру: ты, молъ, убилъ моего отца и плѣнилъ его землю, все за меня, а теперь не любишь меня съ этимъ ребенкомъ. Выслушавъ эту защитительную рѣчь, Владиміръ, вмѣсто того, чтобы либо помиловать жену, хотя бы изъ сожалѣнія къ ея дитяти, либо тутъ же en flagrant dèlit ее казнить, отдаетъ ей странное приказаніе нарядиться въ царскія одежды, какъ въ день свадьбы, и сѣсть на постели въ свѣтлой палатѣ, куда онъ придетъ, чтобы тамъ убить ее. Горислава исполнила это безсмысленно капризное требованіе, но вручила обнаженный мечъ своему ребенку, которому, судя по выраженію: «*младенцемъ симъ*», могло быть отъ роду, примѣрно, и не болѣе одного года, и научила его при появленіи отца выступить съ рѣчью: не думаешь ли ты, батюшка, что ты здѣсь одинъ? Рѣчь эта произвела свое дѣйствіе. Владиміръ, какъ выше замѣчено, сжалился или раскаялся и бросилъ свой мечъ. Проф. В. И. Сергѣевичъ, использовалъ этотъ эпизодъ въ качествѣ указанія на то, что въ древней Руси месть могла примѣняться даже въ предѣлахъ семьи, между самыми близкими родственниками: мстить можно было не только чужимъ людямъ, но и братъ брату, жена мужу, сынъ отцу. Согласно этому, профессоръ толкуетъ приведенныя слова Изяслава въ смыслѣ: не думаешь ли ты, что не будетъ мстителя за смерть

матери?[1]). Но было бы, мнѣ кажется, крайне ошибочно полагать, что Владиміръ, котораго страхъ мести не удержалъ отъ убійства Рогволода и своего брата Ярополка, могъ отказываться отъ своего намѣренія казнить свою жену только изъ опасенія мести со стороны своего малолѣтняго сына. А если такъ, то непостижимо, для чего понадобилось вплести въ разсказъ чисто ребяческую выдумку о «выступленіи» на сцену маленькаго ребенка, произносящаго рѣчь съ обнаженнымъ мечемъ въ рукахъ.

Заканчивается наша повѣсть сообщеніемъ, что Владиміръ разсказалъ о покушеніи Гориславы своимъ боярамъ и тѣ посовѣтовали ему простить жену, ради ея дитяти, и устроить матери и сыну вотчину, что́ и было сдѣлано. И въ этой подробности также нельзя усмотрѣть отраженія какой-либо черты правового либо житейскаго быта. Князю Владиміру ставится въ заслугу, что «бѣ бо любя дружину и съ ними думая о строѣ земленѣмъ, и о ратехъ и уставѣ земленѣмъ», т. е. о дѣлахъ военнаго и гражданскаго управленія[2]), но, чтобы онъ считалъ нужнымъ предлагать на обсужденіе и рѣшеніе бояръ свое личное, семейное дѣло—допустить это трудно, тѣмъ болѣе, что въ данномъ случаѣ даже не о чемъ было и совѣтоваться съ боярами, такъ какъ Владиміръ уже самъ оставилъ всякую мысль о наказаніи жены, именно изъ сожалѣнія къ ребенку.

Чѣмъ же объяснить происхожденіе нашей повѣсти съ ея столь неправдоподобными эпизодами? Объясняется это тѣмъ, что послѣдняя составлена изъ двухъ еврейскихъ агадическихъ сказаній, изъ коихъ первое, приведенное въ неоднократно цитированномъ мною въ прежнихъ моихъ статьяхъ сборникѣ агадъ, подъ заглавіемъ «Бетъ га-мидрашъ», относится къ царю Соломону, а второе, содержащееся въ упомянутой выше книгѣ «Га-яшаръ», относится къ Іосифу Праведному.

---

[1]) «Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права», 1883 г., стр. 442.

[2]) Лавр., стр. 124.

Я передамъ содержаніе того и другого въ сокращенномъ изложеніи.

Когда царь Соломонъ, миръ надъ нимъ, по наитію Святого Духа, произнесъ предъ синедріономъ и народомъ стихъ изъ Екклезіаста (VII, 28): „мужчину одного изъ тысячи я нашелъ, а женщины между всѣми ими не нашелъ“, то замѣтилъ, что слушатели недоумѣваютъ. Чтобы представить имъ наглядное доказательство справедливости сказаннаго изреченія, онъ велѣлъ отыскать среди „лучшихъ людей“ города супружескую чету и привести къ нему сначала мужа. Отыскали и привели къ царю мужа замѣчательно красивой жены. Царь приказалъ ему снести голову своей женѣ, за что обѣщалъ сдѣлать его княземъ-палатиномъ, выдать за него свою дочь и назначить его начальникомъ надъ большинствомъ израиля. Бѣдный мужъ долго скорбѣлъ, плакалъ, стоналъ, собираясь исполнить царское повелѣніе. Три раза, онъ, скрѣпя сердце, принимался было занести мечъ надъ головою своей жены во время ея сна, но каждый разъ, при видѣ спавшихъ съ нею рядомъ дѣтей-малютокъ, у него не хватило духа совершить злодѣяніе, и наконецъ онъ рѣшительно отступился отъ мысли убить жену. Объ этомъ донесли Соломону, который мѣсяцъ спустя приказалъ привести къ нему тайно жену того мужа. Царь обѣщалъ на ней жениться, сдѣлать ее царицею и одѣвать въ золотѣ съ головы до ногъ, если она умертвитъ своего мужа, для чего вручилъ ей блестящій свинцовый мечъ. Поспѣшивъ домой, жена обласкала мужа, угостила его отборными яствами и напитками, и когда онъ, опьянѣвъ, заснулъ, она обнаженнымъ мечемъ стала ему рѣзать горло. Но мужъ пробудился и въ удивленіи спросилъ ее: что все это значитъ? и она тогда ему объяснила, почему рѣшилась на злое дѣло. На слѣдующій день мужа и жену повели къ Соломону. Увидѣвъ ихъ, царь улыбнулся и, обратившись къ возсѣдавшимъ вмѣстѣ съ нимъ членамъ Синедріона, сказалъ: вотъ видите, я былъ правъ, утверждая, что жены безжалостны; поэтому-то я и далъ этой женщинѣ тупой мечъ, иначе она бы, дѣйствительно, убила своего мужа [1]).

[1]) Beth ha-Midrasch, изд. д-ра Іеллинека, вып. IV, Лейпцигъ, 1857 г., стр. 146—148.

Такова суть перваго сказанія.

Второе сказаніе имѣетъ своимъ предметомъ извѣстную исторію отношеній патріарха Іосифа къ женѣ Потифара, царедворца Фараонова, названной въ книгѣ *Яшаръ* Зелихою.

Пылая страстію къ статному и красивому еврею, египтянка, воспользовавшись отсутствіемъ мужа изъ дома, облеклась въ царскія одѣянія, украсила себя драгоцѣнными камнями, натирала свое лицо и тѣло всяческими ароматными маслами и, сѣвъ у дверей своего чертога, прокуреннаго благовонными зельями и обсыпаннаго смирною и алоемъ, поджидала прихода Іосифа съ поля. Когда же Іосифъ возвратился въ домъ и направился къ своему обычному мѣсту для производства своей работы, то Зелиха поспѣшила схватить его одежду и потребовала, чтобы онъ исполнилъ ея преступное желаніе, грозя въ противномъ случаѣ убить его вынутымъ изъ-подъ платья мечемъ. Іосифъ отъ испуга убѣжалъ, оставивъ въ рукахъ Зелихы свою одежду, которую та въ попыхахъ разорвала спереди. Затѣмъ Зелиха пустилась на хитрость. Сбросивъ свой пышный уборъ и надѣвъ свой обыкновенный нарядъ, она сѣла на постели и созвала домочадцевъ, которымъ пожаловалась, что Іосифъ хотѣлъ надругаться надъ нею, а когда она подняла громкій крикъ, то онъ оставилъ у нея свою одежду и убѣжалъ вонъ. Домочадцы дали знать Потифару, который, прибывъ домой и выслушавъ жалобу жены, пришелъ въ ярость и приказалъ бить Іосифа нещадно. Но Превѣчный раскрылъ уста 11-и мѣсячнаго ребенка Зелихы, обратившагося къ истязателямъ Іосифа съ рѣчью о томъ, что его мать совершенно ложно оклеветала Іосифа, и разсказавшаго, какъ все дѣло, дѣйствительно, происходило, и какъ мать и раньше приставала къ Іосифу ежедневно со своими сладострастными предложеніями. Кончивъ свой разсказъ, младенецъ онѣмѣлъ. Потифаръ же приказалъ прекратить истязаніе Іосифа и представилъ дѣло на судъ жрецовъ, царскихъ судей. Выслушавъ обвиненіе Потифара и объясненіе Іосифа и осмотрѣвъ вещественное доказательство, оставленную у Зелихы одежду Іосифа, оказавшуюся разорванною спереди, изъ чего можно было заключить, что «насиліе» совер-

шено Зелихою, а не Іосифомъ, — жрецы-судьи признали послѣдняго невиновнымъ, но, принимая во вниманіе, что онъ былъ причиною распространенія дурной молвы о Зелихѣ, постановили ввергнуть его въ темницу, въ которой заключены узники царскіе, гдѣ онъ и пробылъ 12 лѣтъ [1]).

И вотъ изъ смѣси этихъ-то двухъ еврейскихъ апокрифическихъ сказаній и составлена была трактуемая повѣсть. Такъ, Владиміръ представляетъ собою найденнаго Соломономъ «одного изъ тысячи» совѣстливаго и жалостливаго мужчину-супруга; Горислава—его безжалостную красавицу-жену, нарядившуюся въ царскій уборъ, взятый на прокатъ у египтянки Зелихы и, изъ одного лишь безсмысленнаго подражанія сей послѣдней, усадившуюся на постели въ украшенномъ покоѣ въ ожиданіи прихода не любимаго до безумія Іосифа, а ненавистнаго ей мужа Владиміра, имѣвшаго явиться только для того, чтобы ее убить. Далѣе, Изяславъ исполняетъ роль 11-и мѣсячнаго ребенка Потифара, но, для вящшаго эффекта, выступаетъ съ бутафорскимъ мечемъ, удивительно сохранившимся еще отъ временъ Соломоновыхъ. Наконецъ, Владиміровы бояре исправляютъ должность египетскихъ жрецовъ-судей, при чемъ и самый постановленный первыми приговоръ по обвиненію Гориславы столь же неправосуденъ, но только въ обратную сторону, какъ и приговоръ послѣднихъ по дѣлу Іосифа. Жрецы, оправдавъ Іосифа, постановили, однако, бросить его въ темницу, какъ государственнаго преступника; бояре же Владиміра, не смотря на несомнѣнную виновность Гориславы въ покушеніи на жизнь мужа и князя, не только не присудили ее ни къ какому наказанію, но рѣшили пожаловать ей вотчину.

---

[1]) Сеферъ га-яшаръ. Варшава, 1878 г., стр. 80—81.

в) Третій разсказъ.

Текстъ этого разсказа, какъ онъ сохранился въ Тверской лѣтописи, вообще говоря, совершенно исправенъ и грѣшитъ развѣ только двумя небольшими пропусками, которые, однако, представляется возможнымъ удачно восполнить перестановками въ нашъ текстъ нѣкоторыхъ словъ изъ другихъ мѣстъ лѣтописнаго свода, гдѣ эти слова оказываются явно излишними и даже вредящими смыслу рѣчи. А именно: я выше уже замѣтилъ, что въ началѣ перваго разсказа, въ предложеніи: «а Володимеру сущю Новѣгородѣ, дѣтьску сущю, еще и погану» слова «дѣтьску сущю» никоимъ образомъ не могутъ относиться къ Владиміру въ повѣданіи о томъ, что онъ, возвратившись изъ-за моря съ набранною тамъ варяжскою дружиною, пошелъ войною на Ярополка, а относится сказанное выраженіе къ маленькому меченосцу Изяславу, фигурирующему во второмъ разсказѣ. Но и сочетаніе «еще и погану сущю», по меньшей мѣрѣ излишне въ приведенномъ предложеніи, ибо повѣствователю не представлялось никакого повода и никакой надобности выставить на видъ, какъ-разъ въ данномъ мѣстѣ, всѣмъ и каждому извѣстный фактъ, что Владиміръ до своего крещенія былъ язычникомъ. Между тѣмъ означенное сочетаніе является совершенно кстати въ разсматриваемомъ теперь третьемъ разсказѣ. Воспріявъ св. крещеніе, Владиміръ послалъ сказать Рогволодѣ: я, дескать, женился на тебѣ, будучи еще язычникомъ («ми еще погану сущю»), отнынѣ же я сталъ христіаниномъ и женился на христіанкѣ, поэтому я, по закону христіанскому, не могу уже продолжать съ тобою брачнаго сожительства; избери же себѣ любого изъ моихъ вельможъ и я тебя сочетаю съ нимъ.

Другая, предлагаемая мною поправка текста относится къ заключительному предложеніе разсказа: „Рогнѣдь же сіа изрекши, постриженся въ мнишескый образъ, наречено бысть има ей Анастасіа“. Здѣсь очевидная несообразность, ибо, по каноническимъ правиламъ, вошедшимъ и въ дѣйствующее наше свѣтское законодательство, для принятія монашества, требуется, между про-

чимъ, свобода отъ брачныхъ и семейныхъ обязанностей, почему и воспрещается принимать въ монашество родителей, имѣющихъ малолѣтнихъ дѣтей, требующихъ родительскаго призрѣнія, а между тѣмъ, по сообщенію самого нашего разсказа, у Рогнѣды былъ на рукахъ слабый отъ рожденія ребенокъ—Ярославъ, нуждавшійся въ уходѣ и попеченіи. Но сказанная несообразность устранится, если предположимъ, что подлинникъ первоначально гласилъ: „Рогнѣдь же сіа изрекши, *кормяше сына своего до възраста его*, и пострижеся въ мнишескій образъ". Но, по ошибкѣ переписчиковъ, слова: „кормяше сына своего до възраста", отмѣченныя, быть можетъ, на полѣ рукописи, перенесены были потомъ въ извѣстіе, помѣщенное въ Лавр. лѣтописи подъ 955 г., о путешествіи св. Ольги въ Царьградъ,—заканчивающееся такъ: „И се рекши, моляшеся за сына и за люди по вся нощи и дни, *кормящи сына своего до мужьства его и до възраста его*" [1]). Въ этомъ послѣднемъ мѣстѣ подчеркнутыя слова представляются абсурдомъ, ибо, если даже примемъ, согласно Лаврент. лѣтописи, что Святославъ родился въ 942 году, то, значитъ, въ 955 году онъ достигъ уже 13-ти лѣтняго возраста, который, по древнерусскимъ правовымъ понятіямъ, признавался близкимъ къ возрасту совершеннолѣтія, а если повѣримъ Татищеву, который рожденіе Святослава относитъ къ 920 году, то выходитъ, что ему въ 955 г. было 35 лѣтъ, почему и лишено всякаго смысла извѣстіе, будто мать и тогда продолжала его кормить.

За означенными двумя дополненіями, текстъ нашего разсказа представится въ слѣдующемъ видѣ:

„Владимеръ же, просвѣщенъ сый самъ и сынове его святымъ крещеніемъ, посла къ женѣ своей Рогнѣди, глаголя сице: азъ (пояхъ тя собе женѣ, ми) [еще погану сущю], отнынѣ [убо] крещень есмь, и пріахъ вѣру и законъ христіанскій; подобаша ми едину жену имѣти, юже пояхъ въ христіанствѣ; избери убо себѣ отъ велможъ моихъ, его же хощеши, да съчетаю тя ему".

---

[1]) Лавр. лѣтоп., стр. 63.

Она же отвѣщавши, рече ему: „или ты единъ хощеши царствіе земное и небесное въспріати, а мнѣ маловременнымъ симъ и будущаго дати не хощеши; ты бо отступи отъ идолскыа прелести въ сыновленіе Божіе, азъ же бывъ царицею, не хощу раба быти земному цару ни князю, но уневѣститися хощу Христови, и въспріиму аггелскый образъ". Сынъ же еа Ярославь сѣдяше у неа, бѣ бо естествомъ таковь отъ роженіа, и слыша глаголы и отвѣты матери своеа къ Володимеру; и въздхнувъ, съ плачемъ глагола матери своей: о мати моа, въ истину царица еси царицамь и госпожа госпожамь, яко въсхотѣ измѣнити славу нынѣшнего вѣка будущею славою, и не въсхотѣ со высоты на нижняа съступити, тѣмже блаженна еси въ женахъ. И отъ сего словесы Ярославь въста на ногу своею и хождааше, а прежде бо бѣ не ходиль. Рогнѣдь же сіа изрѣкши [кормяше сына своего до възраста его, вар.: до мужьства его] и постриженся въ мнишескый образъ, наречено бысть имя ей Анастасіа".

Разсматривая приведенный разсказъ въ отношеніи его внутренняго содержанія, нельзя съ перваго же взгляда не замѣтить рѣшительнаго несоотвѣтствія его дѣйствительности, полнѣйшей его вымышленности. На Руси въ старину было весьма обычнымъ явленіемъ постриженіе женъ въ монашество, большею частію противъ воли ихъ, съ цѣлію доставленія мужьямъ возможности вступленія въ новый бракъ [1]). Но что князь Владиміръ, будучи уже христіаниномъ и женатымъ на царевнѣ Аннѣ, предлагалъ своей женѣ Рогнѣдѣ, отъ которой имѣлъ дѣтей, будущихъ законныхъ наслѣдниковъ княжеской власти, выйти, при жизни его, въ замужество за какого-нибудь знатнаго сановника и что въ отвѣтъ на такое предложеніе язычница Рогнѣда (въ разсказѣ говорится только о крещеніи самого Владиміра и его сыновей) заявила, что она предпочитаетъ добровольно постричься въ монашество— этому пусть вѣритъ Гораціевъ іудей Апелла. Но прямо уже фан-

---

[1]) См. *Н. С. Суворова*: «Учебникъ церковнаго права», изд. 2-е, 1902 г., стр. 389.

тастичнымъ представляется, конечно, сообщеніе, будто сидѣвшій у Рогнѣды маленькій сынъ ея Ярославъ, услышавъ ея отвѣтъ Владиміру, со вздохами и плачемъ произнесъ составленное высокопарнымъ церковнымъ слогомъ похвальное слово своей матери, ублажая ее за то, что она „не въсхотѣ со высоты на нижняя сътупити".

Возникаетъ теперь вопросъ: есть ли нашъ разсказъ только плодъ безхитростнаго сочинительства досужаго грамотника, или же онъ написанъ нарочно, такъ сказать, по заказу, съ какою-либо предвзятою цѣлію. Нѣкоторые изслѣдователи состава повѣсти о Владимірѣ и Рогнѣдѣ держатся того взгляда, что она является выраженіемъ тенденціознаго преданія, сложившагося въ Полоцкой области въ эпоху борьбы между князьями кіевскими и полоцкими. „Первая четверть XII в., пишетъ покойный проф. П. В. Голубовскій [1]), есть время самаго сильнаго стремленія князей кіевскихъ подчинить своей власти князей полоцкихъ... Вотъ въ это-то печальное для полоцкой области время и получило окончательную свою редакцію преданіе о Рогнѣдѣ. Владиміръ нарушилъ право своей супруги Рогнѣды; онъ вполнѣ заслуженно подвергался мести этой полоцкой героини; онъ созналъ свою ошибку и выдѣлилъ ей съ сыномъ владѣніе, которое, въ силу этого выдѣленія, имѣетъ полное право на самостоятельное существованіе, независимое отъ кіевскихъ князей. Рогнѣда—это типъ гордой, независимой, сознающей свое достоинство женщины".

...„Обратите вниманіе, продолжаетъ профессоръ, на ея гордый, полный достоинства отвѣтъ Владиміру, когда онъ хотѣлъ, послѣ своего крещенія, выдать ее замужъ за кого-нибудь изъ своихъ приближенныхъ. Полоцкое преданіе выдвигаетъ еще рѣзче превосходство своей героини надъ кіевскимъ княземъ, выставляя ее болѣе проникнутой христіанскими идеалами, чѣмъ самъ князь".

---

[1]) «Нѣсколько соображеній по вопросу о князѣ Турѣ». Кіевская Стар. за 1891 г., октябрь, стр. 66.

Между тѣмъ выше, при разборѣ первыхъ двухъ составныхъ частей повѣсти о Рогнѣдѣ, я съ своей стороны указалъ, что у этой „гордой, независимой и сознающей свое достоинство полоцкой героини“ нѣтъ ничего своего, собственнаго, а все рѣшительно: внѣшній видъ, нарядъ, обстановка, рѣчи и поступки— все это чужое, заимствованное, чрезъ посредство еврейскихъ книжниковъ, то у круглой сиротки изъ Лаціума, то у жены начальника тѣлохранителей фараоновыхъ, то у іерусалимской, временъ Соломоновыхъ, почетной гражданки. Теперь же я долженъ прибавить, что и „гордый, полный достоинства“ отвѣтъ героини Владиміру придуманъ не самимъ авторомъ разсказа, собственнымъ умомъ, а вычитанъ, — какъ это ни покажется невѣроятнымъ,—изъ Талмуда, гдѣ повѣствуется, что вдовѣ умершаго во 2-мъ в. по Р. Х. знаменитаго законоучителя Элазаря, сына Симона бенъ Іохаи, коллега его предложилъ свою руку и сердце, но та отвергла предложеніе,ославъ сказать сватавшемуся за нею рабби: „сосудомъ, служившимъ во святомъ храмѣ, нельзя пользоваться для профанныхъ цѣлей“ [1]). Варіантомъ этой поговорки служитъ весьма употребительная въ талмудической письменности однородная паремія: „Во святомъ должно восходить все выше, а не спускаться внизъ“, или, по нѣмецкому переводу составителя одного талмудическаго флорилегія: „Im Heiligen muss man immer höher hinauf, aber nicht hinuntersteigen“ [2]),—что въ нашемъ разсказѣ передано словами: „яко не въсхотѣ со высоты на нижняя сътупити“.

Что же касается эпизода съ младенцемъ Ярославомъ, упражняющимся въ элоквенціи, то, какъ мы уже видѣли выше, 11-ти мѣсячный ребенокъ Потифара также дебютируетъ въ роли оратора; между обоими малютками разница лишь та, что сынъ египтянки уличаетъ свою мать во лжи и клеветѣ на Іосифа; нашъ

---

[1]) Талмудъ вавилонскій, трактатъ Бава-Меціа, листъ 84б.

[2]) „Rabbinische Blumenlese“ von Leopold Dukes. Leipzig, 1843, p. 210, № 508.

же Ярославъ, наоборотъ, расточаетъ Рогнѣдѣ изысканнѣйшія похвалы за ея доблести. Да и вообще въ еврейской легендарной письменности не рѣдкость встрѣчать разсказы о младенцахъ, держащихъ рѣчи, какъ взрослые люди. Въ одномъ апокрифическомъ сказаніи, проникшемъ, впрочемъ, въ еврейскую литературу изъ арабской, выставляется даже такой диковинный фактъ, что Іисусъ, сынъ Сираха, явившись въ свѣтъ со всѣми зубами во рту, непосредственно послѣ своего рожденія уже поучалъ свою мать, объясняя ей: кто онъ, откуда происходитъ, какъ его зовутъ и что онъ будетъ совершать [1]).

Наконецъ, и самое имя Анастасіи, данное Рогнѣдѣ при постриженіи, имя, конечно, присочиненное, такъ какъ выдумкою является и весь разсказъ о принятіи послѣднею монашества, даетъ нѣкоторое основаніе заключать, что сочинитель разсказа, христіанинъ, находился все-таки подъ вліяніемъ еврейскихъ религіозныхъ идей и традицій. Выше мною приведены были случаи и поводы, когда въ библейскую эпоху имена людей подвергались видоизмѣненіямъ или перемѣнамъ на другія. По воззрѣнію же талмудистовъ, перемѣна имени способствуетъ отвращенію назначеннаго уже человѣку свыше бѣдствія, но при условіи, какъ объясняютъ комментаторы, если получающій новое имя даетъ внутренній обѣтъ стать инымъ человѣкомъ, оставить свои прежніе грѣхи и воскреснуть для новой жизни. Отсюда у евреевъ пошло обыкновеніе при совершеніи молитвы о выздоровленіи тяжко больного давать послѣднему новое имя, въ предположеніи, что больной приметъ означенный обѣтъ [2]). И вотъ, Рогнѣдѣ, посвятившей себя новой жизни и давшей монашескій обѣтъ, авторъ нашего разсказа подобралъ самое подходящее имя — Анастасія, воскресеніе, возрожденіе.

Замѣчу еще, что вымыселъ, будто Рогнѣда кончила жизнь въ монастырѣ, въ разлученіи отъ мужа, могъ и самъ по себѣ

---

[1]) Сборникъ: Beth ha-midrasch, изд. Іеллинека, вып. VI, стр. XI.

[2]) См. *I. Hamburger:* Real-Encyclopaedie f. Bibel und Talmud, II, p. 837.

возникнуть подъ вліяніемъ разсказа 2-ой книги Царствъ объ участи наложницъ Давида. Послѣдній, ставъ, послѣ войны противъ сына своего Авессалома, снова царемъ и возвратившись въ Іерусалимъ, „взялъ десять своихъ наложницъ, обезчещенныхъ Авессаломомъ, и помѣстилъ ихъ въ особый домъ подъ надзоръ и содержалъ ихъ... И содержались онѣ тамъ до дня смерти своей, живя, какъ вдовы“ [1]). Естественно, что и повѣсть о Рогнѣдѣ, обезчещенной, по совѣту Добрыни, самимъ же Владиміромъ, должна была завершиться подобнымъ, хотя, само собою разумѣется, значительно видоизмѣненнымъ, финаломъ.

Г. Барацъ.

---

[1]) II Царствъ, XX, 3.

Секретні циркуляри правительства на Кубані.

В архівах кубанського (бувшого чорноморського) козачого війська, що таять в собі чимало цікавих матеріалів для історії запорожських козаків, особливо в період після зруйновання Січі в 1787 р. і переселення частини запорожських козаків на Кубань, попадаються досить часто так званні «секретні» предписанія, циркуляри і «письма» вищого правительства місцевим агентам його на Кубані. Здебільшого такі «секретні» папери урядові становлять собою копії циркулярів міністерства внутрішніх справ, видаваних з приводу ріжних подій політичного характеру або в цілях «пресѣченія зловредной крамолы» внутрі імперії. Иншіж «секретні» папери видавались ad hoc і мали на увазі боротьбу з крамолою спеціально на Кубані. До таких паперів належать між иншим і оці три, повний текст котрих ми подаємо з оригіналів, задержуючи навіть орфографію їх.

1) «Господину Исправляющему должность Наказнаго Атамана Войска Черноморскаго.

г. Генералъ-фельдмаршалъ князь Паскевичъ-Ериванскій сообщилъ г. Министру Внутреннихъ дѣлъ, что Его Свѣтлость получилъ свѣденіе, будто въ недавнемъ времени прислано изъ Парижа въ Краковъ значительное число книгъ, изданныхъ на французскомъ языкѣ Аббатомъ де-ла-Менне и переведенныхъ на Польскій языкъ польскимъ мятежникомъ Яловицкимъ [1]) для распро-

[1]) Вѣроятно сочиненіе подъ заглавіемъ „Pardes dun cryant“ и другого, служащаго продолженіемъ первому.—Виноска належить циркулярові. С. П.

страненія оныхъ въ царствѣ Польскомъ и Россіи, присовокупивъ къ тому, что о непропусканіи означенныхъ книгъ въ предѣлы Царства Польскаго распоряженіе сдѣлано.

Г. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, сообщивъ о семъ г. Министру Финансовъ для принятія мѣръ, чтобы означенныя книги на Французскомъ и Польскомъ языкахъ изданныя, не были пограничными таможнями пропускаемы въ предѣлы Россіи и увѣдомляя о семъ г. Областного начальника отъ 29-го минувшаго октября № 6141 проситъ сдѣлать распоряженіе, чтобы означенныя книги ни подъ какимъ предлогомъ не были впускаемы изъ за границы въ Кавказскую область, а равно и обращаемы въ публикѣ и въ книжныхъ лавкахъ.

Для надлежащаго по сему исполненія по ввѣренному Вамъ Черноморскому войску, я покорнѣйше Прошу Ваше Превосходительство сдѣлать немедленное надлежащее распоряженіе.

Исправляющій должность Областного начальника Генералъ-майоръ баронъ Таубе. Ставрополь 28 ноября 1834. Общее управленіе Кавказской области».

Одержавши «предписаніе» ген. Заводовський видав відповідного наказа військовій канцелярії Чорноморського війська, яка повідомляла його в декабрі 1834 року (№ 27,057), що нею «разосланы при указахъ сей канцеляріи во всѣ войска сего земскіе сыскные начальства и Екатеринодарскую Градскую полицію копіи съ велѣніемъ каждому, о учиненіи по предмету сему подлежащаго исполненія сдѣлать распоряженіе (Дѣл. Нак. Атам. Черномор. коз. войска. Общ. оп. 1439 св. 101 за 1834 г.).

2) Копія съ предписанія Намѣстника Кавказскаго къ генералъ-лейтенанту Заводовскому отъ 1-го апрѣля 1848 года № 185. По случаю произшедшихъ въ Европѣ политическихъ событій, я призналъ нужнымъ обратить вниманіе Вашего Превосходительства на слѣдующія обстоятельства.

Нѣтъ сомнѣнія, что революціонные комитеты, какъ въ Парижѣ, такъ и въ другихъ мѣстахъ будутъ теперь еще болѣе прежняго дѣйствовать и заниматься пропагандою, посылать эммисаровъ для дѣйствія по ихъ предположенію, между прочимъ и на умы

поляковъ, на Кавказѣ находящихся, даже сносясь, есть ли возможность къ тому представится, съ непріятелями нашими въ горахъ, такъ какъ лучшій путь для таковыхъ посланныхъ, дабы избѣгнуть европейскаго надзора, представляется черезъ Персидскія и Турецкія владѣнія, и нѣкоторые изъ подобнаго рода эммисаровъ могутъ надѣяться пробраться къ намъ совершенно скрытно, другіе же могутъ явиться съ паспортами, то я по предмету сему надлежащее распоряженіе по границѣ сдѣлавъ и снесясь съ посольствами и консулами нашими въ сосѣднихъ къ нашему краю державахъ, долгомъ моимъ считаю покорно просить Ваше Превосходительство, не оставить и съ Вашей стороны сдѣлать распоряженіе къ бдительному надзору за всѣми проѣзжающими въ настоящее время въ край нашъ иностранцами какой бы націи они ни были, въ особенности есть ли о подобныхъ лицахъ будетъ извѣщеніе отъ пограничныхъ нашихъ властей, о чемъ отъ меня писано симъ послѣднимъ. На сей конецъ не оставьтѣ предписать всѣмъ, кому признаетѣ нужнымъ, дабы они имѣли самое бдительное наблюденіе за дѣйствіями, сношеніями и образомъ мыслей всѣхъ пребывающихъ уже у насъ и вновь пріѣзжающихъ иностранцевъ, донося для выиграніа времени вмѣстѣ и мнѣ и Вамъ о послѣдствіяхъ своихъ наблюденій».

Одержавши «предписаніе» ген. Заводовскій переслав копію його *секретно*—«Временно Командующему Черноморскою Кордонною линіею для свѣденія и зависящаго распоряженія». Само собою зрозуміло, що «зависящія распоряженія» було зроблено.

3) *Отъ Наказного Атамана* № 66. 20 іюня 1843 года: *Секретно*. Екатеринодарскаго округа, Окружному сыскному начальнику Есаулу Бѣднягину. — Шефъ жандармовъ увѣдомилъ Господина Военнаго Министра, что отъ партіи Чарторижскаго, въ Парижѣ, будетъ отправленъ въ числѣ прочихъ эммисаровъ Раевскій, изъ Константинополя на Дунай къ некрасовцамъ съ приказаніемъ объѣхать ихъ земли и войти съ ними въ сношеніе. Получивъ объ этомъ по секрету предписаніе генералъ-отъ-кавалеріи адъютанта князя Чернышева, отъ 1-го сего іюня за № 277 я строжайше предписываю Вашему благородію принять всѣ за-

висящія мѣры, если бы упомянутый эмиссаръ Раевскій появился и здѣсь, и о послѣдующемъ мнѣ донести, имѣя это въ строжайшемъ секретѣ».

Такіж секретні «предписанія» послано було і окружним начальникам таманського та єйського округів, де жила більша частина некрасовців, що після еміграції з Дунаю на Кубань увийшли в склад так зв. Азовського козачого війська.

Аналогічного змісту циркуляра одержано було Наказним Атаманомъ Чорноморського війська і од Військового міністра «для принятія зависящихъ мѣръ...; еслибъ упомянутый эммиссаръ появился между тѣми Некрасовцами, которые находятся въ составѣ Азовскаго козачьяго войска, прося при томъ, буде это случится, не оставить меня увѣдомить».

Із „дѣлъ“ Чорноморського козачого війська не видко, щоб еммиссар Раєвський приїздив на Кубань і увіходив в якісь стосунки з некрасовцями.

С. Петлюра.

Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях.

Порівняння смерті з весіллем, як відомо, являються загальними для всеї руської народної поезії і навіть для славянської. В українських голосіннях це порівняння розвито до широкої ступіні і йде рівнобіжно з порівняннем смерті і весілля у самому обряді погробу.

В погрібовий обхід, що правиться над дівчиною, вплітаються де-які живла з обходу весілля. Як умирає дівчина її одягають так, як це треба робити на весіллі; убирають у намисто, сережки, каблучку і перевязують руку рушником; голову її квітчають, як і на весіллі; роблять гільце з сосни, уквитчанеє квітками калини, барвінку, житом, просом та ячмінем, і становлять на столі. Гільце, як спустять дівчину у могилу, кидають туди ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погрібового походу, привязується рушник, а до корогов хустки. Дівчата, що несуть труну і віко од неї, перевязують собі руки низками красного намиста. Одному парубкові перевязують руку хусткою і одягають на перст каблучку: цей парубок заступає молодого [1]).

Отак ховають дівчину в де-яких місцевостях України. В «Трудах этнографическо-статистической экспедиціи в Ю.-З. край»

---

[1]) Кіевская Старина, 89 року, т. XXV.

погріб дівчини описується так: «Коли виносять з хати померлую дівчину, то збирають дружок, старостів, бояр і свашку; усіх їх була таке ж число, як і на весіллі. Тутечки ж роздають дарунки, що треба було роздавати перед тим, як йти до шлюбу. Мати померлої дівчини підзиває до себе дружок і з плачем говоре до них такі слова:

Не привів мене Бог
Слухати веселі ваши писні,
Не дождала моя дочка
До свого весілля.
Проведите ж її, дружечки,
До темної могили.
Нема у нас ні короваю,
Замість хусток даю вам, дружечки,
Воскові свічки в рученьки.
Запаліть ви їх і проводіть мою донечку» [1]).

Так обхід похорону дівчини має в собі живла весільного ритуалу,

Тепер обернемось до голосінь.

Мати обертається до померлої дочки:

Моя дитино, моя княгине!
Я тебе не ожидала
Так роно одружити.
Чужи матері дожидають
Та весело дружать,
А мені нема нікоторої одради. (Милорадович).

---

[1]) Т. IV, стор. 709. Другі приклади з голосінь взяті із збірників: Милорадовича «Пѣсни и обряды луб. у.», Малинка в „Этнограф. Обозр.“ 1898 р, Брайловського в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“ 1884 р. XII.

Таким чином смерть уявляється як заміжжа, але ж сумне. Або ще такими словами мати висловляє свій жаль:

І дочко ж моя, княгине!
Де ж собі такого князя найшла,
Що ти мене не звіщала?
Чужі матері прибираються ок свадьбі,
А я цієї свадьби не ждала і не прибралася.
На що ж ти мені таку сумну свадьбу зробила?
(Милорадович).

Моя дочко, моя княгинечко,
Та якого ж ти собі князя одібрала?
Такого тайного, що й мені не обьявила?
(Милорадович).

Дівчата і парубки, що проводять небіжку на кладовище, це дружки і боярі: «Хоч би ж ти голову підняла подивиця, скільки у тебе дружок і бояр. Поїзд дорогий я тобі хоч тепер справлю», (Малинка).

Посаг ставиться навпроти хрестам і коругвам:

Моя й дочко, моя й княгинечко!
Як мені тебе забувать,
І відкіля мені тебе виглядать?
Що до людей з скринями та з перинами,
А до мене йдуть з хрестами та з коругвами.
Моя й дочко, моя й княгинечко!
Моя й дочко, моя й павочко!
Та люде випровожають дочок з дружками та з буярами, —
А я вас тільки все випровожаю з хрестами та з коругвами...
(Милорадович).

Молодим називають труну і могилу: «Доню, доню! Що ти наробила! Яке ж твоє весілля невеселе... Зібрали дружечок для

плачу та голосу. Одружилась ти з ямою сирою, кришкою гробовою» (Брайловський).

Тако ж мати уявляє смерть сина як весілля:

Сину мій, князю дорогий!
Сину мій, здоровя моє!
Та люде дожидають синів і невісток,
А я тебе не дождала оженить, подружить.
Невістки мої неубірані,
Невістки мої несподівані!
Сину мій, князю дорогий.

(Милорадович).

Сестра обертається до померлого брата:

Яке ж паше весілля,
Братику, невеселе!
Де ж твоя пара?
Де світилки з дружечками?

(Милорадович).

Порівняння смерті і весілля мусило появлятись що разу при смерті дівчини та парубка, які вже незабаром повинні були одружитись. Ця думка мусила мати вплив як на обхід похорону, так і на голосіння, у яких вона і виразилась в відповідних формах.

Ми повинні признати незалежність голосіння од обряду і навпаки, бо неможно домислитись, щоб, з одного боку, обряд впливав на голосіння пізнійше, ніж сама думка порівняння смерті і весілля могла незалежно од обходу виразитись в голосіннях, і щоб, з другого боку, устні образи голосінь могли впливати так міцьно на обряд після того, як вони вже цілком скомпонувались, а погрібовий обхід ще ніяк не міг присвоїти елементів весільного ритуала. В основі обряду і голосінь лежить одна думка: замість весілля постав погрібовий похід, — і ця думка зрівняла

похорон і весілля і створила порівняння смерті з весіллям в голосіннях.

Таким чином в голосіннях це порівняння виявилось не під впливом обряда, а є самостійній образній спосіб («изобразительное средство»). Образна доцільність цього порівняння у тім, щоб живійше і яскравійше висловити думку про лиху долю, що спіткала дівчину чи парубка, яким треба було вже йти до шлюбу, а не в яму, за для яких дружки повинні були б співати веселі пісні, коли це над їми співають сумні. Думка, що смерть спіткала небіжчика чи небіжку дуже заздалегідь, доконче повинна була навести на це порівняння, яке зміцняє значіння самої думки, Так і Владимір Мономах, жалкуючи о смерті своєго сина в листі до Олега Рязанського, нагадує весілля сина і каже, що синову він обняв би і оплакив би її і весілля їх замість весільніх пісень.

Владимір Данилів.

БІБЛІОГРАФІЯ.

А. С. Пругавинъ. Монастырскія тюрьмы въ борьбѣ съ сектанствомъ. Изд. «Посредника». Второе изд., дополненное. Москва 1907 г. стр. 208.

Цінна праця д. Пругавіна досить відома широкому колу громадянства вже з першого видання і з тих окремих частин її, які в свій час друковалися по російських журналах. Зъєднані до купи в одну книжку вони становлять собою прецікавий, опертий на офіціальні документи і власні спостереження автора, матеріал для характеристики християнської чистоти російської офіціальної церкви і тих прийомів, до яких вона зверталася в своїй невсипущій боротьбі з вільною релігійною думкою. Факти, зібрані д. Пругавіним, промовляють сами за себе і цілком справдують ту характеристику, яку зробив нашій церкві ще Герцен, коли назвав її «азіатской церковью, всегда колѣнопреклоненной передъ свѣтской властью». Для того, щоб доказати фактичну правдивість такої характеристики, д. Пругавін вживає такого методу: він наводить досить багато ілюстрацій політики вищих церковних сфер православних до «инако мыслящихъ», користуючись здебільшого точними цітатами і витягами церковно-судових та урядових наказів, постанов і секретних паперів. Додавати після таких цітатів ще й від себе щось було б зайвив: витяги з урядових паперів так красномовно за себе промовляють, так виявляють справжню природу інквізаційної церковної політики до сектантів, раскольників і взагалі «инако мыслящихъ», що ширша характеристика цієї

політики мало що внесла б нового в справу. Хоч автор в своїй книжці, характеризуючи політику православної церкви до сектантів та раскольників взагалі і ролю манастирських тюрем в цій справі з окрема, бере здебільшого факти з «русскаго» життя, але подекуди згадує і такі, що мають те чи инше відношіння і до України. Через це його праця має певний інтерес і для українського історика. В ній він знайде відомости що до переслідування церковною властю українських сектантів. Правда, відомости ці не численні; деякі з них занадто ляпідарні, уривчасті, але коли пригадати, що історія церковних переслідувань на Україні, так само як і в Росії, сливе нерозроблена, то і ці коротенькі відомости набувають певної ваги і значіння. Сектанство серед українців в формі штунди, баптизму то що, досить помітне явище. І коли ми де що знаємо про догматичний бік цих релігійних явищ, то та сторона з життя наших сектантів, про яку згадує між иншим д. Пругавін, а власне переслідування їх з боку церковної і урядової власти, муки сектантів «за віру»— сливе цілковита terra incognita, що вимагає до себе пильної уваги з боку наших дослідників.

Згадуючи про численних «мучеників за віру», що загинули в манастирських казематах Соловецького та Суздальського манастирів д. Пругавін згадує в своїй книжці між иншим і про тих мучеників, які попали сюда з ласки уряду за провини політичного характеру. Серед цих мучеників є де кільки душ і з України. Закинуті в холодну країну політичні вьязні з України, по словам д. Пругавіна, терпіли особливі муки: звиклі до південного неба, до теплої погоди, вони в нових кліматичних умовинах зустрічали постійні тумани, холодне безлюдне море, довгі полярні ночі, сувору зіму, жорстокі морози і вохкість. Під впливом цих кліматичних умовин життя українських вьязнів ставало ще більш несчасним і страдальческим. Як відомо, в казематах Соловецької манастирської тюрьми біля 16 років мучився останній кошовий Січі Запорожської Кальнишевський. Слідком за д. Колчіним д. Пругавін подає в своїй книжці легенду про збудованя окремої тюрьми для вартових солдатів та офіцерів, звязану з іменем

Калнишевського.—Як висидів він в тюрьмі аж цілих 16 років, виявилось, що він ні в чому невинний. І от, оповідають, що царь, увільнивши Калнишевського, захотів ч. н. нагородити його за ті муки, які він перетерпів і звелів запитати його: чого хоче він собі в нагороду?

— «Старим я став, — одповів Калнишевський, світська шаноба мене вже не вабить, багацтво міні не потрібне, не прожити міні й того, що маю... Колиж царь-батюшка хоче мене нагородити, то нехай збудує він для злочинців справжню тюрьму, щоб не мучились в душних казематах фортеці, як я» (стр. 97). Як відомо Калнишевський і помер в Соловецькому манастирі. Певно там помер і студент Київського, а потім Казанського університету *Юрій Андрузський* (з полтавських дворян), якого, з волі імператора Миколи І, в 1850 році заслано було сюди «за вредный образъ мыслей и злонамѣренныя сочиненія». «Судя по тому, каже д. Пругавін, что при обыскѣ у него найдены были разныя «*бумаги и стихи мятежнаго содержанія, имѣвшія цѣлью возстановленіе малорусской народности*», можно думать, что Андрузський принадлежалъ къ партіи Україно-филовъ» (?). Зачисляючи Андрузського до партії «україно-филовъ» д. Пругавін, очевидно, не знав, що несчасний студент-українець був діяльним членом Кирило-Мефодіевського братства і з поміж инших членів останнього поніс ледве чи не найтяжчу кару за «вредный образъ мыслей».

С. П—ра.

В. Чернышевъ. *Законы и правила русскаго произношенія. Звуки. Формы. Удареніе. Опытъ руководства для учителей, чтецовъ и артистовъ.* Варшава 1906.

Автор свій «Опытъ» призначає між иншим і для учителів. Знаючи з практики, як трудно в росийській школі вчити мові українських дітей, ми з цілком зрозумілою цікавистю перечитатали брошурку д. Чернишева про «закони—правила» росийської мови. Перечитали і найшли тільки ще раз зайве потверження

того, що всім уже відомо про педагогичну вартість науки чужою мовою по наших школах. Але можна зробити ще один дуже цікавий висновок з цеї книжки. Не кажучи вже, що існують дві окремих мови—вкраінська і російська, ця остання ще навіть диференціюється на дві—сказати-б—північно-російську і південно-російську. В устах навіть освіченого украінця російська мова далеко не те саме, що в устах тих, кому вона рідна. Для доказу можемо навести з брошюри Чернишова початок байки Крилова «Котелъ и горшокъ». Перепишем цілком точно:

Катёлы гаршокъ.

Гаршóк скатлóм бальшýю дружбу сьвёл;
Хатя́ иньянатьнéй пародыю катёл,
Но вдружби што защёт? Катёл гарóй засвáта,
Гаршóк скатлóм запынибрáта;
Другбéздруга ани́ нимóгут быть никáк;
Сутрáдавéчира дрýгздрýгым ниразлýчна,
Иуагня́ им пóрысь скýчна;
Исловым вмéсьти фся́кый шак,
Исычигá, иныачя́к... (ст. 44).

Ось мова, жива мова, а не та, що записана у книжці німими значками, котрі як уміеш, так і читай. Цю живу російську мову з трудом розуміе освічений украінець, хоч-би учитель російської мови. Бо кожен украінець каже: «И съ очага, и на очагъ» (так як написано, г—мягко), а не «исычигá, иныачя́к», «порознь», а не «пóрысь». Звичайно, як можна навчитись вимовляти по французьки, так-можна й по російськи.

Може є такі украінці gente, що живучи з малку по великих містах, і виучуються говорити добре по російськи; але скільки нам приходилось слухати, то потуги украінця говорити чистою російською мовою роблять з цеї чудової в устах росиянина мови—щось занадто дике для вуха й неестетичне. Тим-то інтелігентні зденаціоналізовані украінці говорять все таки, коли можна так

висловитись, якоюсь *своєю* росийською мовою, котра инча ніж дійсна росийська. Подібно до цього вийшло-б дві инчих мови, як-би став читати англійську книжку по правилах латынської правописи. Та й чи може-ж бути инакше? чи може 100 міліонів люду говорити однією мовою?

Діференціяція росийської мови заходить не тільки в вимові й «удареніяхъ», але і «въ формахъ». Звичайно доводиться чути той аргумент проти «украинофиловъ», що літературна росийська мова зложена, мовляв, з елементів усіх «русскихъ нарѣчій», при чім люблять вказувати на Гоголя; одначе тільки вказують, бо ніхто не довів (та й не доведе), що Гоголь зробив росийську мову зрозумілою українцям; вкраінські слова, що є в Гоголя, так і зостались украінськими, в росийську мову не війшли.

Але в своїх перших творах Гоголь дійсне почав ту діференціяцію *форм і характеру* росийської мови, про котру згадано вище. Та чи потрібна-ж ця діференціяція хоч-би для самих росиян?

А наші діти так «діференціруютъ» росийську мову по школах, що напевно росиянин не зрозумів-би своєї рідної мови з їх уст, як не зрозумів-би француз фрази: «е вуаля ту сон пекеш (bagage)», котру ми чули од їдного великороса.

Книжка д. Чернишева сама по собі цікава, написана з добрим знанням діла; поради його для учителів, читальників і артистів мають павне значиння, але для учителів на Вкраіні—виглядають якоюсь гіркою іронією.

М. Кр—ський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

„Записки Наукового Товариства імени Шевченка“, т. LXXVI, випуск II за 1907 рік.

Д-р Ів. Свенціцький «Архангелови вѣщания Маріи» і благовіщенська містерія. (Проба історії літературної теми) ст. 5—38. Автор взяв темою для своєї студії дослід над одною з найцікавіших тем християнської літератури, «що злучила в собі месіянізм старого і новаго завіта в одну нерозривну цілість», про т. зв. благовіщення. Цікавлячись більше долею самої літературної теми, д. Свенціцький звертає більшу увагу на її зміст, ніж на звязані з нею історично-бібліографічні питання, і притому обмежується поки що памятками літератури славянських народів. Перший розділ студії присвячений Благовіщенню в канонічних і апокріфічних текстах та гимнології, другий обговорює звязь зразків благовіщенської гимнололії з благовіщенськими «Словами», спеціяльно з «Словами» Івана Златоустого. До статьї прилучено текст одного богородичого «Вѣщаніа» з рукописного збірника поч. XVI століття. На прикінці статі подано огляд і характеристику «Вѣщаній».

Д-р. Іван Франко. Студії над українськими народніми піснями». (ст. 39—63). В цім продовженні своєї інтересної історично-літературної студії д. Франко обговорює в окремих монографійках такі пісні: Плач невільниць, Степова сторожа, Смерть

козака в степу, Смерть королевича в битві з турками, Викуп із неволі, Пісня про Байду, уривки пісень про татар і турків.

Філ. Колесса. Ритміка українських народніх пісень. (ст. 64—116). В пятому розділі своєї обширної праці д. Келесса зупиняється над відношенням української народної ритміки до книжної версифікації. (Поетична форма дружинно-лицарської поезії в порівнанню з формою билін, духовних стихів і дум. Греко-славянська версифікаційна теорія. Вірші вільного розміру. Розвій правильного сілабічного стиха в книжній поезії середної доби. Співанники з першої полов. XVIII стол. Давнина й оригінальність силабічного стиха в українській народній поезії. Найдавнійші записки укр. народніх пісень. Старинність 12-складового розміру в народній поезії сербо-хорватів звідки взялась форма укр. народ. дум. Елементи укр. народної поезії і ритміка в пісенній і віршевій літературі XVII й XVIII ст. Тонізація силабічного стиха. Про візантійське походження форми щедрівок.

Богдан Бучинський. Кілька причинків до часів великого князя Свитригайла. (1430—1433). ст. 117—142. На підставі нового документального матеріялу, який тутаж опубліковується (грамота Свитригайла в справі литовсько-польського зьїзду, 1430 р.; грамота Свитригайла, що ствержує перемиpє його з королем Ягайлом, 1431 р.; грамота короля Ягайла до землі Луцької, 1432 р.; лист Жигимонта Кейстутовича до кор. Ягайла в справі влучення Свитригайла до Ясеницького перемиря, 1433 р). подає автор нові причинки до досить темного досі питання про обставини, при яких Свитригайло зробився великим князем литовським з малозначного сіверського князя.

Івин Кревецький. Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX стол.—Ст. 143—155. Історія однієї з інституцій кріпаччини—т. зв. помічних днів, які мусили віддавати кріпака на услуги панам в часі жнив і сінокосів. Автор оповідає про практичне уживання цієї інституції в житті галицького селянства од 1786 до 1846 рр.

У відділі *Miscellanea* уміщено замітки: 1) Петро Дорошенко і Крехівські василіяне—Ф. Голійчука 2). Нові звістки про запо-

рожську оселю на Угорщині—Г. Стрипського 3). Петро Голубовський—(некролог)—М. Грушевського.

В «*Науковій Хроніці*» обговорено 14 українських журналів і часописей за 1906 рік. У відділі *бібліографії* подано рецензії на 25 наукових публікацій в мовах: українській, російській, польській і німецькій.

Літературно-Науковий Вістник, кн. V за май.

В науковопубліцистичній частині уміщено статьї:

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. ст. 225—237. Автор має на меті подати нарис економічної історії України XVI століття—одного з найцікавіщих часів нашої історії, особливо багатого в порівнанню з попередніми віками на документальні джерела. В V книзі журнала надрюковано вступні уваги автора про характерні риси XVI століття з економічно-суспільного погляду і розділ про хазяйство попередніх віків на Поліссі, Волині й Подніпровьї.

Л. Старицька-Черняхівська. Свято української сцени. ст. 299—306 Ювилейна сильветка з приводу 25-ліття діяльности Миколи Садовського. Кілька споминів, каротенька характеристика і опис ювилейного свята в Київі 30 апріля.

М. Грушевський. На українські теми. Гріхи наші. ст. 324—330. Про хиби українського громадянства: брак енергії, самоповаги, брак свідомости своїх національних обовязків. Яко наслідок цього—малий розвиток національної культури і нехтування українством з боку чужих людей.

С. Єфремов. Відгуки з життя й письменства. Про казку-безконешник. ст. 334—339. Стаття з приводу росправи д. Нечуя Левіцького, дрюкованої в нашому журналі. В своїому публіцистичному запалі д. Єфремов не скрізь додержує обьективности і, наприклад, докоряє нашу редакцію за думки д. Левіцького, хоча редакція виразно застереглася, що не поділяє всіх думок д. Левіцького. Д-ій Єфремов гостро виступає проти д. Левіцького,

вважаючи його міркування про мову української преси безпідставними й неоправданими, а саму статю—нетактовним вчинком з огляду на сучасний момент нашого громадського життя.

М. Лозинський. З австрійської України. ст. 340—356. Нарис передвиборчої кампанії галицьких і буковинських українців при виборах до нинішнього австрійського парламенту, на підставі нового закону про загальне виборче право. Автор роскриває дуже несимпатичну діяльність клерикальних галицьких кругів з вищими представниками духовенства на чолі.

Przegląd Historyczny. Том IV, випуск 2-й (март—апрѣль).

Al. Jabłonowski. Zasiedlenie Ukrainy. Ст. 221—230. Статя польського історика написана з приводу вихода в світ VII-ої части III тому «Архива Юго-Западной Россіи», що містить акти про заселення правобережної України в XVI—XVII віках, і присвячена полеміці автора з проф. Володимирським-Будановим, який зредагував цей том Архиву і додав до нього свою передмову. Полеміка ця являється продовженням того спору між обома вченими, який завязався ще в початку 90 років після надрюкования I-й і II части VII тому «Архива». Д-ій Яблоновський, високо цінячи наукову вартість праці проф. Володимирського-Буданова, не згожується з його думкою, що заслуга в надзвичайно швидкому заселенню українських степів в початку XVII століття належить самій українській людности, яка тікала од кріпацьких порядків західної України й Полісся на безмежні простори вільних степів по обох берегах Дніпра й по Бугові. На думку д. Яблоновського, нечуваний зріст заселення України починаючи од XVI століття був ділом не якоїсь одної частини людности, але скомбінованої співучасти—з одного боку королівських старостів і магнатських осадців, а з другого—самодіяльности самого українського народу. В кінці своєї статьї д. Яблоновський зазначує наукову обьективність праці проф. Володимирського-Буданова його прихильність до свободи наукового-досліда.

«**Былое**», книга IV—V, апріль і май.

В статьї (кн. IV) «*Къ вопросу о переговорахъ «Исполнительнаго Комитета Народной Воли» съ «Добровольной охраной» В. Дебагорія-Мокрієвича* є кілька споминів про Драгоманова. До автора, Драгоманова і П. Лаврова звернувсь 1882 р. агент «Добровольной охраны», щоб за їх посередництвом завязати зносини з грізним «Исполн. Ком.». До Драгоманова і Лаврова звернулись через те, що обох уважали «найбільш видатними репрезентантами закордонної нашої преси». В помешканні Драгоманова і познайомивсь агент «Добровольной охраны» з Деб.-Мокрієвичем. Через чотирі роки після цього Деб.-Мокр. жив у Женеві і ще близче зійшовся з Др—вим: «я близько зійшовсь і полюбив Михайла Петровича Драгоманова. Один час трохи не кожного дня, як тільки дозволяла погода, він з своїм пятилітнім синком, а я з своєю тоді ще зовсім малою донькою на руках або в колисочці виходили на прогулку і гуляли по околицям Женеви. Бесідник він був на вдивовижу, завдяки своїй велитенській памяти і великим знанням; що разу можна було почути від його щось нове; завжди урівноваженний, бадьорий, він викликав такий самий бадьорий настрій і в инших, з ким здибався». Драгоманов був у тісних стосунках з видатніщими російськими революційними діячами за кордоном і завжди був в курсі революційного руху.

В статьї *Ю. Лавріновича «Въ архангельской ссылкѣ»* (ст. 259—290) згадка про заслання в архангельщину Ів. Труби (українського письменника): «за часів панування при Сіпягині та міністрові народної просвіти Боголепову аракчеївщини, коли непокірних студентів «втихомирювали» солдатчиною і засланням до Сибіру, І. М. Трубу було заслано разом з ще кількома студентами до Іркутської губ. Все громадянство було обурене тоді цією безглуздою жорстокістю уряду, що думав такими способами втихомирити визвольничий рух. Глухе незадоволення громадянства примусило уряд скасувати цей безглуздий наказ і засланим студентам було дано «прощення». Повідомити про це засланих

студентів було доручено князю Святополк.-Мірському, тоді товаришові міністра внутрішніх справ. Але місія його скінчилась невдатно: студенти не тільки не покаялись, але й не приняли прощення і взагали не захтіли навіть балакати з вельможним гонцем. Одначе всіх їх повернуто до Росії, і над де-якими найбільш непокірними вчинено поліційний догляд. Між цими останніми був і І. Труба, якого повернуто з Верхнеудінська до Полтави. Тута він довго але безрезультатно шукав роботи: куди тільки він не звертався, скрізь поперек шляху ставали жандарські власти, неначе б помщаючись за його сибірські «дерзости». І ось саме серед цієї боротьби за істнування, боротьби з злиднями, що напосідали з усіх боків, д. Трубу несподівано заарештовано і вислано етапом до Архангельщини; жадних обвиновачень йому не зроблено, на допит ніхто його не кликав і, таким чином, він навіть і не довідався про причину свого нового заслання. Тільки після смерти Плеве виявилося, що ніяких причин для заслання не було, і д. Трубу визволено і навіть прийнято після повороту до Петербурга до технологичного інститута. Курьйозно, що свідоцтво про благонадійність видав д. Трубі той самий департамент поліції, який в 1903 році звелів заслати його до архангельської губернії».

В V книзі передрюковано з «Матеріаловъ для исторіи рус. соціально-революціоннаго движенія» *біографію Гр. А. Попка*, писану Р. Стеблін-Каменським. Попко був українець, родом з Кубані, куди його дід переселився з Полтавщини (дядько Попка —автор книги «Черноморскіе казаки въ ихъ гражданскомъ и общественномъ быту» —перша історія кубанських козаків).

В 1876 році Попко їздив за кордон і побував, між иншим, у Львові, де влаштував справу перевозу книжок з за-кордону. Саме тоді арештовано у Львові Павлика, Ястрембського, Ляхоцького та инш., але Попко встиг виїхати і счастливо переправити транспорт книжок. В Київі Попко вбив барана Гейкінга. Попереду мирний пропагатор-ідеаліст Попко зробився переконаним терористом. Вмер він 1885 року на каторзі, прикутий до тачки.

В тій же V книзі надрюковано бібліографічну замітку В. Батуринського про «*Кобзарь*» *Т. Шевченка* нового петербурґського видання.

„**Русская Мысль**“. Кн. V. за май.

А. И. Лотоцкій. Демократическая литература (Сто лѣтъ развитія новой украінской литературы). Ст. 1—26. Автор статьї подає докладний нарис еволюції українського письменства од Котляревського до наших часів і зазначує демократизм, яко основу рису, властиву всім видатніщим українським письменникам. «Демократичний напрямок — це та найхарактерніща ріса, якою одзначається українська література серед инших літератур. Такої близькости до народного духу, такого реального змалювання народного життя і всестороннього освітлення народніх інтересів, такої гарячої апології народніх прав не можно знайти ні в одній з европейських літератур, окрім хіба російської, яка все ж таки мусить уступити пальму першинства нашій таки літературі... Писати по українськи до останніх часів міг тільки той, хто почував, принаймні, стіхійну прихильність до народної маси, мовою котрої при цьому він послуговувався. Взагалі для української літератури силою річей витворилось таке становище, що вона, послуговуючись мовою народніх мас, натурально й служила їх інтересам». Характеризуючи окремі періоди в історії нового українського письменства, д. Лотоцький подає коротенькі характеристики поодиноких письменників: Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки, Шевченка, Костомарова, Куліша, Конїського, Ів. Левіцького, Мирного і цілого ряда молодших діячів української літератури.

Письма Гапона. Ст. 104 — 116. З цих листів Гапона до одної особи і коротенької передмови до них можно знайти деякі риси, що характеризують пок. Гапона, як українця. Кореспондент його характеризує Гапона, яко людину з «типовим українським темпераментом». Він дуже любив читати Шевченка в го-

лос або співати пісні на його слова. В листах Гапон вживає іноді українські слова і цитує українські пісні.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1907. Май.

В. Г. Ляскоронскій. Русскіе походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 году. (окончаніе). Стр. 1—46. Порівнюючи татарські напади на Русь в XIII віці, що були підготовлені битвою на Кальці і закінчились погромом 1240 року, з татарськими походами XIV віка, коли битва на Ворсклі 1399 року послужила наче прелюдією до спустошення Київа Едігеем, автор приходить до висновку, що татарська тактика кінця XIV століття була повторенням погрому південної Руси в середині XIII стол. Аналізуючи руcько-татарську боротьбу кінця XIV ст. д. Ляскоронський робить такі висновски: 1) Південна Русь і в XIV ст. терпіла напади кочовників, які напирали переважно на степову частину руської землі. 2) Для оборони од нападів робляться заходи ті самі, що й в попередні часи: укріпляється погряничня лінія і заселяється вихідцями або з степів, або гірних країн Кавказу. 3) Колонізаційний рух степових вихідців на Русь має напрям в бік Подніпрянщини, а звідси на захід, на правий берег Дніпра, куди потроху пересувається центр ваги цієї колонізації. Сюди переходять з початку половці, а потім татари та инши вихідці з степів, що й утворюють оборонну лінію од Дніпра до гряниць Покуття. 4) Головними пунктами цієї колонізації являються міста Надніпрянщини, де Канів і Черкаси грають першу роль, дякуючи тому, що лежать на головнім шляху кочовникових переселень на Русь. Через те завязуються постійні зносини з багатьма пунктами дніпровського лівобережжа, особливо тих його частин, які мали спільні умовини бойового життя і давали од себе переселенців на правий беріг Дніпра. 5) Боротьба з татарами та бійка з ними виникають не тільки через причини політичного характера, але й економічного. 6) Найбільш значні бійки литовської Руси з татарами одбуваються коло важних у военно-політичному і еконо-

мічному відношенні пунктів, на перехрестю стратегічних і торгових шляхів. 7) Наслідком заходів з боку литовсько-руської держави в боротьбі з татарами було зміцнення і відступлення на південь пограничної з стопом оборонної лінії і, яко результат цього, перехід під власть литовсько-руського князя приморського побережжа і затвердження його суверініта над більшою частиною південно-руських степів.

Историческій Вѣстникъ, кн. V. май.

В. Умановъ-Каплуновскій. Два юбилея (М. К. Заньковецкая и А. П. Затыркевичъ). Стр. 550—461. Коротенькі біографійки і характеристика сценічної діяльности двох славних українських артисток—Марії Заньковецької та Ганни Затиркевички-Карпінської. Стаття написана з приводу 25-літнього ювилею обох артисток, який припадає на текучий 1907 рік. Статя написана надзвичайно тепло, з великою прихильностю до українського театра. Автор вважає, що „25-ліття двох великих артисток, Заньковецької і Затиркевички, що минає цього року, 35-ліття Кропивницького, що минулося торік, ювилеї братів Тобілевичів (Садовського, Саксаганського, Карпенка-Карого), що напевне тако ж відбулись, але промайнули незауваженими, неодмінно мусять бути зазначені чім-небудь загально-народним — підпискою для спорудження чого небудь, якогось видання і т. и. Відгукніться, українці!» До статьї додано дуже гарно виконані портрети М. Заньковецької і Ганни Затиркевич.

Нові книжки.

Алчевська Х. *Туга за сонцем.* Поезії. 1907 р. Москва 88 стор.

Будій А. *Мрії і дійсність.* Видання редакції „Рідного Краю" Полтава. 1906. стор. 15.

Воронківский Иван. *Вирши.* Черниговъ. 1907 г. 32 стор.

Загірня М. *Як мужик двох генералів прохарчив. Дикий пан.* Дві казки Салтикова. Видав Б. Грінченко. У Київі стор. 22 ц. 4 коп.

Задунайскіе Запорожцы. В. Ческій, Спб. ц. 15 коп. Изд. Березовскаго. 1907.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXVI. кн. II за 1907 рік. під редакцією **М. Грушевського.** Зміст: *Іларіон Свенціцький,* „Архангелови вѣщання Маріи і благовіщенська містерія". (Проба літературної теми) (Кінець буде). 2). Д-р. *Іван Франко*; Студії над українськими народніми піснями. VII—XIII., (дальше); 3) *Філярет Колесса.*, Ритміка української людової ритміки до книжної версификації (докінченне)., 4) *Богдан Бучинський,* Кілька причинків до часів вел. князя Свитригайла (1430—1433)., 5) *Іван Кревецький,* Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в. 6) *Miscelenea* а) Петро Дорошенко і Крехівські василияни, под. *Ф. Галійчук,* б) Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині, под. *Г. Стрипський.* 7) Петро Голубовський. (некролог), под *Мих. Грушевській. Наукова хронка:* Огляд часописей за рік 1906. Часописі українські, огляд Ів. Кревецького, Ол. Іванчука, Ів. Шпитковського й Ів. Крепякевича. (Літ-Наук-Вістник, Нова Громада, Вільна Україна, Зоря, Сьвіт, Економіст, Промінь, Учитель, Католицький схід, Громадська Думка, Рада, Діло, Руслан і Буковина 8). *Бібліографія* 9) Оголошення.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. том XI під редакцією Івана Верхратського, д-ра Володимира Левицького і д-ра Стефана Рудницького. 1907 р.

Левіцький. М. *Оповідання* стор. 208. Київ. 1907. Ціна 50 коп. До збірника увійшли такі оповідання: Забув; Злочинниця; Порожнім ходом; Щастя Пейсаха Лейдермана; Перша льгота; Пенсія; Добре діло; Мана; Санітар; Тяжкий Хрест; Бувальщина; Просвітник; Негайна Справа; Соломонів суд; Правовий порядок; Експерти; Громадська справа.

Лукашевичъ К. *Малороссійскія сказки.* Вып. I, II, III, IV, V. Изд. Сытина, по 47 стр. ц. каждаго выпуска 15 коп. Москва. 1907.

Обезпеченіе пахатной землей хозяйствъ Полтавской губерніи. Дополненіе къ матеріаламъ подворной переписи 1900 г. Гадячскій уѣздъ. Полтава 1907 стр. 43. Дакіж самі „дополненія" видано і по повітам: Кобеляцькому, Полтавському, Пирятинському, Переяславському, Прилуцькому, Миргородському, Роменському.

Обзоры текущей популярной литературы. Выпускъ II. 1907. ц. 15 коп. 28 стр. Изданіе Библіотечной комиссіи кіевскаго общества грамотности. Кіевъ.

Олена Пчілка. *Тарасове свято*, оповідання. Полтава. 1907. стр. 15 ц. 10 коп.

Мартос Сергій. *Бажання отця дьякона.* (оповідання) Полтава 1906. стр. 15 ц. 5 к.

Кобзи і Кобзарі—1) Відродження Кобзи—*Олени Пчілки*; 2). Музичні струменти на Україні—*Миколи Лисенка* 3) Кобзарі—*М. Дмитріева* стр. 30 ц. 10 коп. Полтава 1907.

Мирний Панас. *Сон*, різдвяна оповістка, Полтава. 1906 стр. 15, ц. 5 коп.

С. Петлюра. *Українська соціал-демократична партія в Австрії.* Одбиток з журнала, Україна Київ. 1907.

Петров. Гр. Свящ. «*На Божій дорозі*», Переклали і видали В. П. та П. Юркевичі, Каменець-Подільській 1907. стр. 62, ц. 10 коп.

„На Розсвіті" літературно суспільний місячник української молодіжі середніх шкіл., під редакцією Вас. Пачовського. ч. I за іюнь с-р. 24 стр.

„Соціал демократ"—орган Полтавського краевого комітету У. С. Д. Р. П. № 5 1907 р.

Сумцов. М. проф. *Леонардо з Винчи.* з 18 малюнками. Харьків. 1907. 32 стр. ц. 25 коп.

Свѣнцицкій Н. С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ю половину XIX ст. цѣна 1 руб. С.-Петербургъ.

„Хлопська читанка". Часть I. Зладив Козак Невмирака. Чарнівці, ц. 60 сот.

Черкасенко С. *В старім гнізді.* Драматичний нарис в 4 діях. Полтава стр. 70. ціна 25 коп.

Черкасенко С. *Весною*—оповідання. стр. 15. Полтава 1907. ц. 5 коп.

Чекаленко Е. *Розмова про мову* 16 стр. Київ, ц. 2 коп.

Чернишевъ Забытые труды К. Д. Ушинскаго стр. 36 С.-Петербургъ ц. 20 коп.

Чириковъ Е. Въ сахарномъ королевствѣ. (По поводу Глуховскаго процесса). Книгоиздательство „Рокъ" Москва, 1907, стр. 40. ц. 10 к.

Франко Ів. *Ліси та посовиска.* Видання товариства „Просьвіта" у Київі. ц. 3 коп. стр. 18. Київ. 1907.

Яновська Л *Поводатирь.* Етюд на одну дію. *Серденьку золотому від серденька щирого.* Жарт на 1 д. Київ. 1907 р. 51 стр.

Уставы учительскихъ организацій и просвѣтительныхъ обществъ съ приложеніемъ свѣдѣній къ нимъ относящихся ц. 12 коп. Изданіе журнала „Народный Учитель". Кишиневъ 1907.

З українського життя.

З діяльности Української Трудової Громади Заснування „Українського Наукового Товариства у Київі. Урядові репресії над українською пресою.

Роспуск другої Державної Думи, що счинився наперекір «основним законам» російської держави, спинив корисну діяльність російського народного представництва а разом з цим спинив і діяльність окремих партійних фракцій парламента. Акт 3 июня с. р. застав Українську Трудову Громаду Державної Думи на дуже цікавому моменту її розвитку. Вступивши зараз після відкриття Державної Думи до ріжних парламентських фракцій українські посли згодом почали робити заходи біля організації окремої Української громади, головним завданням якої ставилось: оборона інтересів українського народу в російському парламенті і вироблення відповідних законопроектів в інтересах української території і людности. Платформа громади давала можливість вступати до неї членам ріжних парламентських фракцій, починаючи від соціал-демократів і кінчаючи кадетами. В свій час [1]) ми витали заснування спеціальної організації українських послів Державної Думи, визнаючи необхідність координованих виступів парламентських репрезентантів української людности в Державній Думі.

[1]) Див. „Україна“ ч. III. З українського життя, стр. 138—139.

На нашу думку така парламентська організація може успішно функціонувати тільки в межах національних домагань і в тих питаннях, які мають спеціальний національний інтерес для України. Українські посли, принаймні ті, що були в перших двох Державних Думах, не могли бути однаковими по своїм поглядам і належности до тієї чи иншої політичної партії. Являючись представниками ріжних классів і групп українського громадянства, проходячи в парламент під ріжними партійними прапорами і за допомогою ріжних виборчих елементів, українські депутати мусили боронити в Державній Думі інтереси цих елементів громадянства і виступати там під відповідними партійними прапорами. Само собою зрозуміло, що організація в парламенті ріжнородних по своїм політичним поглядам депутатів одної якоїсь нації водну парламентську фракцію з одною програмою політичною і тактикою являється річчю неможливою і не натуральною. Противне буде політичним nonsens'ом. І із історії парламентського життя Західної Европи ми не бачимо прикладів такого «назаконнаго сожительства» ріжнородних політичних тіл. Колиж і бувають виємки, то вони тільки зайвий раз можуть свідчити або про недовгочасність подібних комбінацій, або про штучність їх, викликану специфичними умовинами,—в першому і другому випадку вони виявлятимуть тільки власне безсилля і будуть свідчити про необхідність, в інтересах справи, більш природних группіровок і комбінацій. Кожна політична партія, так само як і парламентська фракція її в парламенті, має свою власну програму, має свою тактику і дісципліну. Проводити в життя програму своєї партії, триматись виробленної коллективними зусилями партійних членів тактики, підлягати партійній дісципліні являється обовязком кожного члена певної партії і, само собою зрозуміло, навіть тоді, коли він проходе в парламент депутатом. Парламентські ж організації, які ставлять своєю метою зьеднати круг себе депутатів певної национальности не тільки на національний платформі, а й на політичній, на грунті певних економічних і соціальних вимог, утворюють не можливі, не натуральні умовини для пове-

діння тих членів, які вступають в таку організацію. Вимагаючи від них підлягати партійній тактиці і дісципліні вони разом з цим примушують їх на кожному кроці йти проти своїх власних переконань, проти виступів і тактики більш рідних їм по своїй програмі парламентських фракцій, хоч би ці й належали до инших націй. Казати про шкоду такої поведенції депутатів нема чого. Приклад «людовців» в польському «колі» Віденського парламента, що, дякуючи реакційній більшости польської земельної шляхти в цій парламентській організації, ввесь час були на привьязі у неї, і, звязані партійною дісципліною національної організації, своїми голосами збільшували реакційну силу і шкодливість шляхти, може найкраще свідчити про ту велику небезпеку, яка загрожує окремим депутатам і честности їх політичного ймення, коли вони йдуть в національну парламентську організацію з метою реалізувати за її допомогою свої політичні, соціальні і всякі инші погляди. Однородна більшість такої організації завше буде давити меньшість і завше остання примушена буде або йти на компроміси, або зраджувати самій собі. Очевидно, що єдиним логічним виходом із такого становища буде той, коли депутати ріжних національностів будуть групповатися в парламенті відповідно до своїх політичних, соціальних і ин. поглядів, додержуючи певного федеративного устрою і певних автономних прав в спільній організації. Утворюючи таким чином політичні группіровки в парламенті депутати окремих національностів збільшують політичну силу однородних парламентських фракцій і мають вільний шлях і розвязані руки для своєї тактики, що до національних домагань і оборони останніх в парламенті. Для більшого успіху в справі виступів по національним питанням вони можуть закладати спеціальний національний парламентський Клуб, куди можуть входити на однакових правах ріжнородні парламентські елементи, звязані між собою спільними національними інтересами. Гадаючи, що по такій організаційній схемі буде збудовано і український парламентський клуб, чи українську трудову громаду Державної Думи, ми бачили в цьому певний зріст української політичної сили в російському парламенті і раціональної группіровки ук-

раінських депутатів по фракціям. Виявляється, однако, що така єдино логічна і нормальна группіровка не зустріла прихильности серед національно свідомих українських послів і в останні часи істнування державної Думи Українська парламентська Громада виявила тенденцію сепаратуватися в окрему парламентську фракцію з самостійною програмою і тактикою. Імпульсом до цього було: з одного боку ігнорування прав українських послів в тих парламентських фракціях, до яких вони увійшли, особливо ж в трудовій, куди, як відомо, пристало найбільше українських послів; з другого ж боку бажання більш продуктивно працювати в Державній Думі на користь рідного краю. Успішно працювати в цьому напрямку в других думських фракціях, як показав досвід першої та другої Думи, не зручно (Див. передрюк статті з «Руси» в «Раді» 122). Більш умотивовано причину організації самостійної Української Громади в спеціяльній декларації, виданій Громадою 24 мая і уміщеній в органі громади «Рідній Справі» (ч. 11). З огляду на історичну вартість цього докумета передрюковуємо його цілком:

Од Української Думської Громади.

Порішивши одділитись в самостійну парламентську українську громаду і повиходити для цього з инших фракцій, до котрих ми попереду належали, ми добре розуміли, який це важний вчинок, і уважаємо потрібним, щоб не було ніякого непорозуміння, прилюдно висловити ті причини, з яких це сталось.

Російська Імперія, як відомо, виникла з Московського царства, котре витворилось більш меньш насильним приєднанням сусідних держав і земель. Вона поширилась і зміцніла теж через подібні захвати як в Європі так і в Азії, — і тепер складається з багатьох ріжних частин, що иноді держаться купи лише оружною силою і дуже боляче відчувають, що вони підлеглі пануючому великоруському народові і його центральному правительству. Вони тим глибше почувають свою підлеглість, що як тільки котра з цих невеликоруських частин спробує хоч трохи оберегти свої національні осібности, то на це вже правительство

дивиться, як на політичний сепаратизм (бажання одділитись), котрий загрожує цілости і єдности россійської держави.

Теперь, коли Російська Імперія зробилась конституційною державою і коли її основні закони (статьї 72—81) забезпечують усім россійським громадянам, не розбіраючи нації та віри, вільний розвиток, ми не тільки не бачим в законодавчій діяльности правительства якоїсь переміни поглядів на права невеликоруських народів, але в газетах, близьких до уряду, чуєм старі обвинувачення в політичнім сепаратизмі,—і цим обвинуваченням, як видно, спочувають і де-які з політичних партій, що виробились в Думі.

Між тим політичне одділення од Россії якого-небудь з її безправних народів,—так само й України,—ми признаємо за неможливе і небажане.

Не кажучи вже про те, що таке одділення порушить загальну політичну рівновагу Европи, що воно може викликати чужоземне втручання і закінчитись новим поневоленням народів, що шукають волі,—це політичне одділення, щоб його здійснити і забезпечити на далі незалежність і силу нової держави, вимагало-б такого напруження економічних сил, якого така держава не змогла б витримати. Далі, коли-б такій державі і посчастило, вона конечне мусіла б підпасти під економічну і політичну залеглість од дужчих сусідів, так, як це ми тепер бачимо у Руминів, Болгар, Сербів, Чорногорців і т. и. З другого-ж боку, народи, що складають сучасну Россію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загально-державний культурний і матеріальний капитал — і не можуть зректись од нього. Не витворювати нові держави по старим зразкам повинні тепер поневолені народи Росії; вони повинні йти до такого перероблення россійської держави, як вже там вона не склалась,—щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі.

Отже ми не признаємо ні можливим, ні бажанним порушення цілости і єдности Россійської держави, а навпаки бачимо в

тій цілости і єдности конечну умову сили для забезпечення будуччини всіх народів Россії,—і про це заявляємо зовсім певно і рішуче.

Але ця цілість та єдність російської держави буде міцна і непорушна лиш тоді, як народи, що складають Росію, будуть звязані між собою не військовою силою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, котру всі будуть признавати. Вживання трохи не всіх економічних і політичних сил держави на те, щоб удержати слухняними всі її ріжні частини і щоб піддержати адміністративну централізацію, вже привело до того, що добробут люду і навіть зовнішню безпечність краю тепер не можна уважати за певні.

Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню,—це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської Імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоурядування.

Через те, маючи на увазі, що жадна з політичних партій Державної Думи не виставила досі питання про краєву автономію в усій повноті і для всіх недержавних народів Россії, а в тім і для нашого рідного краю—України, ми ставимо своєю особливою метою досягнути цього не резолюціями чи політичними програмами, а міцними державними установами; для цього, а також і для оборони всіх окремих інтересів України в загальнім законодавстві,—ми рішили зьєднатись в одну українську парламентську громаду, повиходивши для того з партій, до котрих ми досі належали.

Єднаючись таким чином для того, щоб добитися заведення автономного ладу в усій Росії і визволення нашої України з неволі, зостаючись вірні українській національній думці, котра завжди йшла не ухиляючись поруч з думками демократизму й поступу, ми зовсім не думаємо одрізнятись од загальних політичних і економічних змагань инших опозиційних партій. Поруч з тими партіями в Думі і в можливо повній згоді з ними ми будемо добиватись політичних і громадянських прав кожному з

люду Російської держави, на умовах повної рівности, не розбіраючи віри, нації і полу, будемо добиватись поширення прав народнього представництва що до законодавчого почину, що до бюджета і догляду над діяльністю міністерства, одвічального перед Думою.

Що до економічніх справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові землі, котрою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю. Для того ми уважаємо потрібним перевести законодавчим способом через Державну Думу примусове одбірання в краєвий фонд казенних, удільних, кабинетських, манастирських, церковних і всіх тих панських земель, котрі переважають трудову норму, щоб віддати їх на урівняне вживання трудового народа.

Що до робітницької справи, то ми будем вимагати восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, страховки на старость та на случай знесилення. Домогаючись скасування економічного кріпацтва, ми не бачимо великої ріжниці межи примусовим одбіранням земельних чи заводских маєтків. Що до цього, то на першій черзі треба поставити ті фабрично-заводські підприємства, котрі стосуються до хліборобства (сахарні, винокурні то що).

Отже ми не росходимось в основних завданнях що до парламентської роботи з иншими опозційними гуртами—і через те рішуче одхиляємо всякі докори, ніби ми дробимо чи ослабляємо сили деморкатії або забуваємо загальні інтереси держави за своїми національними змаганнями. Наше глибоке переконання,—що наш виступ логично виходить з сучасного становища держави і з самих насущних її потреб, що ждуть задоволення.

Зупинятись над поданою нами декларацією Української Громади ми не будемо. Роспуск другої Державної Думи не дав можливости українським послам доказати фактами, на скільки їхні заходи організуватись в одну національну фракцію з однаковою для всіх програмою, з однаковою тактикою і обовязковою

для всіх членів громади дісціпліною—довговічні та міцні. Для нас уявляється абсолютно не можливим, щоб ті посли з України, які поділяють програму і тактику «партії народної свободи» могли б пристати до тієї парламентської організації, яка ближче стоїть по своїй програмі і тактиці до соціалістів-революціонерів. А між тим з газетних джерел ми знаємо, що поміж членів Української Громади є такий елемент і що українські депутати «кадеты» брали досить енергічну участь в організації громади і були обібрані навить до заряду останньої. Остається допустити, що «кадетський елемент» мусив одбути за декілько днів цілу еволюцію в своїх поглядах і із уміркованих реформістів стати революціонерами, як по своїм поглядам так і по тактиці. Але допускати таке, ледве чи є рація: замісць логіки і фактів ми тоді оперували б хисткими випадками і неконсеквентностями, на яких ніякого діла міцно ніхто не будував а особливо в таких справах, як ті, біля яких заходилась Українська Громада Державної Думи. Само собою зрозумило, що вступ до Громади тих елементів, які до цього часу не поділяли с.-р. світогляду і есеровської парламентської тактики, міг бути тільки часовим. При першомуж практичному виступі есеровської більшости громади в якомусь програмовому питанні, або в питаннях парламентської тактики, такий елемент мусив би виступити з Громади і в значній мірі підірвати її політичну силу. Так само стояла б справа і в тім разі, коли б більшість Громади складали «кадети», а меньшість трудовики.

На нашу думку организація українських послів в таку форму парламентської організації, що хоче згуртоватися не тільки на національний платформі, але ще й на платформі аграрній, соціальній і політичній є річчю не довговічною. Ріжнородність соціального складу послів стоятиме завше на перешкоді такій організації і при першому ж практичному кроці виявить механічність такої комбінації. Через це декларацію Української громади ми вважаємо не переконуючою, мало аргументованою, а заходи її «соединить несоединимое» маючими не велику практичну вартість.

З цього, звичайно, не випливає, щоб «Громада» в тій формі, в якій вона хотіла останніми часами виступати в Державній Думі, не могла б мати певного значіння для політично національного зросту українського народу і для самої Державної Думи. Трудовицька, або скоріш есеровська, більшість Громади давала певні ознаки того, що і в питаннях національного характеру і в питаннях соціальних та инших реформ вона потрапить стати на демократичний грунт і зробить все, що тільки могло б бути в її силах, щоб вивести країну разом з иншими демократичними парламентськими фракціями з того тупого кутка, куда, вона уперлася через революцію,—а спеціально для українського народа виборoти певні національні права і инші придбання політичної та потроху і соціальної волі. Судячи по тим звісткам, які попавались в органі Громади (в «Рідній Справі»), члени останної починали виявляти певну діяльність і працьовитість: так, вони винесли постанову домогатись в Державній Думі, аби в Харьківському, Київському та Одеському університетах засновано було кафедри з українознавства з викладовою українською мовою; мали на увазі члени «громади» подати на затвердження Думи законопроект про охорону праці сільскогосподарських робітників; внесено було од «Громади» додатки до міністерського законопроекта про заведення загальної освіти в Росії. Додатки ці виглядають ось як:

1) в початковій школі треба вчити рідною мовою, якою говорять люде тієї шкільної округи.

2) Рідною мовою шкільної округи вважається мова, яку установить місцева виборна управа, запитавши всіх, хто живе в тій окрузі.

3) Хто не згодиться з постановою місцевої управи про шкільну мову, може ту постанову оскаржити.

4) В місцях, де говорять ріжними мовами, забезпечується, щоб і меньшість якого небудь народа мала право учити в школі своєю рідною мовою.

5) Російську мову як мову державну в початкових школах треба учити.

6) В початковій школі треба учити по тих книжках, як скаже виборна місцева управа.

Додаток до параграфа 6 міністерського Законопроекту (в тім додатку міністерство закликає управу церковних шкіл розробляти план народньої освіти) одкинуто.

В параграфі 8-му одкидається те місце, у якому законопроект закликає міністерство внутрішніх справ до участи в просвітних справах.

Одкидається і увесь додаток до параграфа 8-го (де говориться, що запомогу з казни можуть мати і церковні школи).

Другу половину параграфа 10 викласти так: «місцева самоуправа заводить і порядкує початковими школами що до господарства, науки та виховання, під доглядом міністерства освіти.

Параграф 12 викласти так: «міністерство народньої просвіти ділить призначені на вселюдну освіту гроші так, як то заявить місцева управа опираючись на цей закон.

Одкидаються всі статьї теперішнього закона, що не згодні з цим законом або перечать йому; статьї 3472 і 3473 свода законів том XI, частина I (тими статтями тепер установлено, що шкільною мовою повинна бути тільки мова російська».

Роспуск Думи спинив творчу діяльність «Громади» в законодавчих справах і не дав можливости доказати членам її, наскільки їхній прогноз що до потреби організації послів з Украіни в спільну парламентську фракцію з спільною програмою і тактикою міг би бути живучим і довгочасним.

Підводячи рахунок короткої діяльности Украінської парламентської фракції в Державній Думі, ми не можемо сказати, щоб діяльність ця виявилась в аби яких конкретних здобутках. Ні одного закону, користного спеціально для Украіни, фракція не провела, перше через те, що й організувалась вона, як самостійна парламентська організація сливе за де кільки день до роспуска Думи,—а по друге й через те, що на заваді стояла загальна політична сітуація в краіні, мало сприяюча для розвязання національного питання взагалі і украінського зокрема. Більше значіння

мало існування Громади з агітаційного боку. Дякуючи своєму органові і маніфестуванню в Думі національних потреб і претензій українського народу, парламентська українська фракція зробила де які кроки, щоб звязати себе з українським громадянством і понести в масси українського народа ясні гасла національної емансіпації. Тут заслуга української фракції безперечна і матиме безумовно певні позитивні наслідки.

Значним фактом в життю українського народа треба визнати заснування «Українського Наукового Товариства у Київі».

В момент формування національної свідомости українського народа, в момент перетворення його з несвідомої масси, з нації «тутешніх», «місцевих людей», або—в кращому разі—з «хахлов» в свідомих своєї приналежности до певного національного коллективу одиниць заснування такого товариства являється як раз на часі. Викликане новими потребами нашого національного життя Українське Наукове Товариство може відограти величезну ролю, як наукову, так і громадську. Той, хто пригадає, як стоїть у нас справа з українознавством, як з певним комплексом наукових дісціплін, так чи инакше звязаних з українським народом, поставленних з вини центрального уряду російського і власного національного безсилля в неможливе становище, той, хто пригадає, яке значіння має національна наука в справі національного збудження і розвитку нашого народа, той, звичайно, оцінить благодійну вагу в цій справі сістематичної наукової діяльности Українського Наукового Товариства.

Поведена стало, в консеквентно-витриманому національному напрямку ця діяльність в значній мірі може спричинитись розробленню українських наукових дісціплін і загатити ті прогалини, які утворилися в науці через інгнорування українознавства. Останнє, як показав проф. М. Грушевський в своїх статтях «Справа українських кафедр і наші наукові потреби»[1]), вимагая до себе пильної уваги з боку окремих учених дослідників

---

[1]) Літературно-Науковий Вістнік. 1907 р. I—III кн.

і цілих наукових інституцій. Є де-які галузі українознавства—що уявляють з себе майже непочатий край. Инші вимагають сінтетичної роботи біля себе. При істнуванню українських кафедр розроблення обох наукових галузів українознавства по університетах могло би бути більш-менш забезпечено. Але як заведення цих кафедр являється поки що питанням, практичного порішення котрого не має ніяких данних сподіватися в найближчому часі, то єдиною інституцією, яка може допомогти в цій справі, являється Українське Наукове Товариство, яке головною метою своєї діяльности ставить: «наукові розсліди на полі українознавства і ознайомлення громадянства зо всіма сторонами минулого й сучасного життя України» [1]). Сконцентрувавши біля себе українських дослідників з ріжних галузів українознавства «київське наукове товариство, при вмилій організації своєї наукової роботи, може стати інституцією, надзвичайно корисною для національно-культурного розвитку нашого народу, аналогічною по своїм заслугам до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Маючи все це на увазі, ми не можемо не висловити бажання найщирійшого успіху новому товариству в його діяльности і почуття признання ініціаторам його. З другого боку той фактъ, що на чолі нового товариства стають такі визначні наукові українські діячи, як проф. М. Грушевський являється порукою дальшого розвитку товариства і продуктивної наукової праці його на користь рідного краю.

Поки що наукове товариство встигло тільки зорганізуватись і приступити до вироблення програми своєї наукової діяльности. Схема останьої в головних рисах подана була в докладі проф. Грушевського, відчитанного на першому зібранні товариства (29 апріля с. р.). На думку автора доклада.

«Українське наукове товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по перше—ор-

---

[1]) Рада № 100 „Перши збори Українського Наукового Товариства у Київі".

ганізацію наукової роботи, по друге—популярізацію серед суспільности здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвиватися по змозі у всіх областях науки, а перед усім—в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розьяснюють нам минувшість і сучасне життя українського народа і його території. Організація наукової роботи в ціх напрямках вимагає певної спеціялізації, а власне—поділу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здається випробоване вже й иншими анальогічними інституціями групування, в трьох секціях:

В секції історичній, для історії з помічними науками, археології, етнології, історії права, історії штуки, взагалі і особливо для історії України, її археології, етнології і т. д.

В секції філологічній, для мови, історії літератури й народньої словесности, української й загальної.

В секції математично—природничій, для наук математичних, природничих і лікарських, взагалі, і в спеціяльнім приложенню до українського народа й України.

До секцій належить наукова робота в зазначених вище і споріднених з ними областях. В них мають обсуджуватися наукові праці, внесені до Товариства, оцінюватися й ухвалюватися роботи, призначені для публікацій Товариства. Організуються вони тим способом, що кождому членові Товариства дається право записатися до котрої небудь секції Товариства і брати участь в їй занятях; в інтересах як найскоріщого розвитку наукової роботи треба зараз же, як цей план буде прийнятий, оповістити всіх членів Товариства про це. Для координовання наукових занять секцій з загальним життям Товариства, до ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій, або вибрані замісць них делегати. Подробиці устрою й діяльности секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для організації наукових занять в певних областях науки, які вимагають ширшої участи робітників не тільки з Товариства,

а і з поза нього, при секціях повинні організуватися наукові комісії, як помічні, організаційні органи їх. Хоч загалом це вже належить до діяльности секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформовання двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках діяльности Товариства. Це комісія етнографічна, для народньої словесности (фольклора) і етнології при секціях історичній і філологічній, дуже важна з огляду на велику масу матеріялу й потреби згруповання коло його збірання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібнійша з огляду на теперішні обставини українського життя — це комісія язикова, при секції філологічній. Пекучі питання вироблення і приведення до можливої одностайности української правописи, граматики, термінольогії і взагалі певних прінціпів літературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те заснування цих двох комісій треба б в прінціпі ухвалити тепер же, разом з заснованням секцій, і оповістити про це членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Таксамо вважав би я потрібним ухвалення в прінціпі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявить себе в нім, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові праці й реферати членів і служило б свідоцтвом його наукового життя, по друге — приступило б до організації зьїздів українських наукових діячів, які б могли бути дуже користними і в ріжних справах більш практичної натури, і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живійший науковий рух також і по инших частях України.

Що до популяризації науки, то тут, полишаючи діло раді й секціям товариства, належало-б висловити бажання, щоб уже від осени Товариство могло-б приступити до організації публичних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для цього потрібно оповістити членів про такий план і просити тих з них, які б взяли на себе читання таких лекцій, аби завчасу сповістили раду Товариства про свій замір, і подали програми своїх викладів, аби рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусило б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготування підручників—і загального характера, і особливо—з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських підручників—як історія українського письменства, географія і статистика України і т. п.».

Подаючи запропоновану головою нового товариства схему майбутньої діяльности останнього і згоджуючись в загальних рисах з нею, ми не можемо не зауважити в ній великого пропуска. Доклад проф. Грушевського не згадує про економіку України і про потребу заснування при товаристві окремої секції, призначеної спеціяльно для вивчення економічних відносин на Україні. А між тим заснування економічної секції через загальне зацікавлення в наші часи економічними науками і через лихий стан вивчення економічних відносин на Україні являється річчю просто таки необхідною.

Минаючи чисто наукове значіння докладного вивчення економіки української, заснування такої секції має і певне практичне значіння з національного погляду. Не треба забувати того, що наші національно-політичні домагання, напр. автономії України, в значній мірі мають свою базу в економічних потребах української території. Вияснити останні в докладних фактах, цифрах і висновках являється conditio sine qua non живучести і реальности того постулату, який ми висовуємо і вреалізації якого ми бачимо певну юридичну гарантію нашого національного розвитку. Поки що ми не можемо сказати, щоб постулат автономії України був справді зрозумілим для широких масс українського народу, щоб потреба цього нашого національного домагання свідомо відчувалась українськими массами, щоб, нарешті, останні висновки, квінт-ессенція тієї аргументації, до якої ми звертаємось, боронячи наше домагання, були відомі не тільки в літературних колах, а і далеко по за ними. Це—факт, перечити якому певно ніхто не буде, як не буде також ніхто перечити й тому, що й та аргументація автономії України, про яку так часто до-

водиться читати в українській пресі, власне кажучи, далі загальних фраз, а в кращім разі, поодиноких аргументів наукового значіння до окремих пункт:в національної програми ще не пішла. Вимагаючи для себе автономії України ми повинні аргументувати цей постулат доказами не тільки національно культурного, але й юридично-економічного характеру, не тільки тим, що при здійсненню цього постулату, ми, мовляв, зможемо невпинно розвиватися в нашому національному-культурному життю, але ще й тим, що автономія України забезпечить певними юридичними нормами розвиток нашого господарського життя, розвиток продукційних сил нашої країни, який, власне кажучи, і являється основною базою і для культурно-національного розвитку. Не дивлячись на всю вагу з національного погляду вивчення економічних відносин на Україні, справа з цим стоїть досить зле і вимагає великої сінтетичної роботи біля себе, яка не під силу поодиноким особам і може бути виконана тільки цілою науковою інституцією, колективними зусилями цілого кола наукових діячів. От через що Науковому Українському Товариству, яке головною своєю метою ставить вивчення сучасного життя України у всіх його проявах, треба звернути особливо-пильну увагу на згадану сферу українознавства, знайомлячи з висновками своїх дослідів в цій справі і широкі масси українського народу. От через що треба побажати, щоб і пропозіція члена Наукового Українського Товариства д. Н. Василенко, який згоджуючись з докладом проф. Грушевського про організацію і план наукової діяльности товариства, разом з тим пропонував засновати окрему секцію—правничо-економічну, була принята товариством.

Українська пресса почала останніми часами звертати на себе увагу російського уряду. Так, заборонена була часопись «Наша Дума», що виходила в Петербурзі в апрілі місяці с. р. двічі на тиждень. Вийшло тільки 2 числа. «Наша Дума» мала соціял-демократичний напрямок і видавалась за участю де-яких українських послів другої Державної Думи, що поділяли програм української соціял-демократичної партії.

Після роспуску Думи урядову кару заслужили. «Рада», на редактора якої накладено штраф в 300 карб. або 1 місяць тюрьми за статтю уміщену в газеті. Редактора нового українського щотижневого органу. «Слово» потягнено до суду на підставі 206 ст. Загальн. Уст. Губ., т. II. св. Зак. вид. 1892 ст. 15. за передрюк фельетону д. Меньшикова з «Новаго Времени» в ч. 3-му під заголовком «В Думі». Характерно зазначити, що за цей самий фельетон ні автора фельетону, ні редактора «Новаго Времени» до суду не потягнено. Ще більше лиха зазнав «Рідний Край» — що тижнева часопись, що ось уже другий рік виходе в Полтаві. Полтавська адміністрація не раз карала цю українську часопись частими конфіскатами окремих чисел, забороною продажу її по окремим місцевостям Полтавщини (напр. в Кременчузі) то що. Нарешті видавання часопису в Полтаві стало абсолютно не можливим. Уникаючи адміністративних репресій, редакція «Рідного Краю» мусила йти на певні компроміси, жертвуючи інтересом змісту і гострою правдивістю вислову, не відгукуючись, як слід на болючі питання життя, промовчуючи те, що вимагало до себе уваги і того чи иншого реагування, але і це плавання між урядовими Сцілами і Харібдами всеж таки не помогло. Не маючи формальних причіпок для репресій над редакцією адміністрація запечатала ту друкарню, де друковався «Рідний Край». Під впливом таких утисків редакція примушена була часово припинити видання і повідомити своїх «передплатників та прихильників», що видавати на далі часопись в Полтаві не має ні якої змоги, а через те видавництво переноситься в Київ. Перехід в инше місце вимагатиме од редакції багато клопотів та коштів, а через те слідуюче число вийде не так то швидко» [1]).

Через роспуск другої Державної Думи мусила на «між думські часи» спинитися і «Рідна Справа» («Думські вісти»)—орган Української Парламентської Громади, що виходив в Петербурзі. В останньому числі редакція «Рідної справи» (ч. 12) повідомляє,

---

[1]) Рада ч. 125. Субота 2 іюня.

що з початком 1 ноября с. р. вона має надію знову приступити до видання «Рідної Справи», або якоїсь иншої газети, що буде обстоювати такіж самі думки, що проводились у «Рідній Справи». За ввесь час своєї діяльности видавничої редакція випустила тільки 12 чисел. Але, не дивлячись на це, «Рідна Справа» відограла досить велике значіння в справі організації української трудової громади. По інтересу ж статей, по вмілому редагуванню і популярности мови «Рідну Справу» треба зарахувати до найкращих часописів, які тільки видавались на українській мові. Не можно не побажати, щоб редакція і далі (з першого 1 ноября с. р.) вела справу свого майбутнього видавництва так само, як «Рідну Справу».

С. Петлюра.

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кіевской Старины», складається з двох частин, які будуть входити у кожну щомісячну книжку. наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усякі матеріали до неї, як то: особливо цінні історичні документи, мемуари, хроніки, дневники, записки, спомини, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи річевих памяток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народне життя на Вкраіні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. и., давні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. и.; бібліографичні звістки про нові видання в Россії і загряницею. книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають звьязок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друковатимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою россійською*.

Журнал буде виходити щомісяця книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба —скорочуватимуться та змінятимуться. Рукописи, які узнано буде до друку непридатними, зберегаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обовьязку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надсилати книжки та брошюри на рецензію.

УКРАІНА.

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ III.

ЮЛЬ-АВГУСТ

1907.

У КИЇВІ
1907.